

-: રૂપરેખા :-

- 14.0 ઉદ્દેશો
- 14.1 પ્રસ્તાવના
- 14.2 વેપારની શરતોનો ખ્યાલ
- 14.3 વેપારની શરતોના પ્રકાર
 - 14.3.1 વસ્તુ વિનિમય આધારિત વેપારની શરતો
 - I. શુદ્ધ વસ્તુ વિનિમય શરતો
 - II. કુલ વસ્તુ વિનિમય શરતો / કાચી સાટ્ટા વિનિમય શરતો
 - III. આવક વિનિમય શરતો / આયાત શક્તિ આંક
 - IV. સાધન વિનિમય શરતો
 - (A) એક સાધન વિનિમય શરતો
 - (B) બે (દ્વિ) સાધન વિનિમય શરતો
 - 14.3.3 વાસ્તવિક ખર્ચ વિનિમય શરતો
 - 14.3.4 તુષ્ટિગુણ વિનિમય શરતો
- 14.4 વેપારની શરતોનું નિર્ધારણ
- 14.5 વેપારની શરતોને અસર કરતાં પરિબળો
- 14.6 વિનિમય દરનો ખ્યાલ
- 14.7 વિનિમય દરના પ્રકાર
 - 14.7.1 સ્થિર વિનિમય દર / અપરિવર્તનશીલ વિનિમય દર
 - 14.7.2 અસ્થિર વિનિમય દર / પરિવર્તનશીલ વિનિમય દર
- 14.8 સમ-ખરીદશક્તિનો સિદ્ધાંત
 - 14.8.1 નિરપેક્ષ સ્વરૂપ
 - 14.8.2 સાપેક્ષ સ્વરૂપ
- 14.9 સમ-ખરીદશક્તિના સિદ્ધાંત નું મહત્ત્વ
- 14.10 સારાંશ
- 14.11 ચાવીરૂપ શબ્દો
 - ⇒ ઉપયોગી પુસ્તકોની યાદી
 - ⇒ 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબ

14.0 ઉદ્દેશો :

વિદ્યાર્થીમિત્રો, આપણે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનો ખ્યાલ, આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર ઉદ્ભવવાનાંકારણો, આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારના વિવિધ સિદ્ધાંતો વગેરે બાબતો અંગે અગાઉના એકમોમાં ચર્ચા કરી ચૂક્યા છીએ. પ્રસ્તુત એકમના અભ્યાસ બાદ આપ જાણી શકશો કે બે દેશો વચ્ચે વેપાર તો થાય છે, પરંતુ આ વેપારના લાભની વહેંચણી બંને દેશો વચ્ચે કઈ રીતે થાય છે. વેપારની શરતો દેશ માટે વિવિધ પરિસ્થિતિઓમાં કેવી રહેશે, વેપારની શરતોનું નિર્ધારણ કઈ રીતે થાય છે તથા વેપારની શરતોને ક્યાં પરિબળો અસર કરે છે. એટલું જ નહીં, પરંતુ આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારથી જોડાયેલા દેશોનાં ચલણોમાં ભિન્નતા હોવાથી તેમની વચ્ચે વિનિમય દર ક્યો રહેશે, વિનિમય દરના વિવિધ ખ્યાલો, તેના લાભાલાભ તથા સમ-ખરીદશક્તિના સિદ્ધાંતો દ્વારા વિનિમય દર કઈ રીતે નક્કી થાય છે, વગેરે વિવિધ બાબતો અંગે સમજણ મેળવી શકશો.

14.1 પ્રસ્તાવના :

મિત્રો, અગાઉ આપણે જોયું કે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારથી વિશ્વના કુલ ઉત્પાદન તેમજ વાસ્તવિક આવકમાં વધારો થાય છે. આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારથી જોડાયેલા પ્રત્યેક દેશનો ઉદ્દેશ વેપારમાંથી મહત્તમ લાભ મેળવવાનો હોય છે. વેપારમાંથી મળતો આ લાભ આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારથી જોડાયેલા જુદા જુદા દેશો વચ્ચે જુદા જુદા પ્રમાણમાં વહેંચાય છે. આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાંથી મળતા લાભની વહેંચણીનો આધાર વેપારની શરતો પર રહેલો હોય છે. આ સંદર્ભમાં વેપારની શરતોનો ખ્યાલ મહત્ત્વ ધરાવે છે. જુદા જુદા અર્થશાસ્ત્રીઓએ વેપારની શરતોના વિવિધ ખ્યાલો રજૂ કર્યા. જેની ચર્ચા આપણે પ્રસ્તુત એકમમાં કરવાના છીએ. એટલું જ નહિ, પરંતુ આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારથી જોડાયેલા દેશોની ચલણવ્યવસ્થામાં તફાવત રહેલો હોવાથી વેપાર કરતા બે દેશો વચ્ચે વિનિમય દર ક્યો રહેશે તેની સમજૂતી આપણે અહીં મેળવીશું. વિનિમય દરના વિવિધ પ્રકારો સ્થિર વિનિમય દર અને પરિવર્તનશીલ વિનિમય દરનો ખ્યાલ તેમજ તેમની તરફેણ તથા વિરુદ્ધની દલીલો અંગેની ચર્ચા અહીં આપણે કરવાના છીએ. વિનિમય દર નિર્ધારણના ટંકશાળ સમતા સિદ્ધાંત, સમ-ખરીદ-શક્તિનો સિદ્ધાંત તેમજ વિદેશી હૂંડિયામણની માંગ અને પુરવઠાના સિદ્ધાંત પૈકી અપરિવર્તનીય કાગદી ધોરણ હેઠળ વિનિમય દર નિર્ધારણના સમ-ખરીદશક્તિના સિદ્ધાંત વિશેની સમજણ આપણે પ્રસ્તુત એકમમાં મેળવીશું.

14.2 વેપારની શરતોનો ખ્યાલ (Concept of Terms of Trade) :

1844માં સૌપ્રથમ બ્રિટિશ અર્થશાસ્ત્રી રોબર્ટ ટોરેન્સે તેમના પુસ્તકમાં વેપારની શરતોનો ખ્યાલ રજૂ કર્યો હતો. ત્યારબાદ 1929માં 'International Trade' નામના પુસ્તકમાં અમેરિકન અર્થશાસ્ત્રી ફ્રેન્ક ટોસિંગે 'વેપારની શરત' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો. સામાન્ય રીતે વેપારની શરત એટલે બે દેશો વચ્ચે જે કિંમતે વસ્તુઓની લેવડ-દેવડ થાય છે તે. આમ, વેપારની શરતો એટલે દેશની નિકાસનો જે દરે આયાતની સાથે વિનિમય થાય તે દર. બીજી રીતે કહીએ તો આયાતી વસ્તુનો એક એકમ મેળવવા માટે દેશો જેટલા એકમોની નિકાસ કરવી પડે તે બંનેના ગુણોત્તરને વેપારની શરતો કહેવામાં આવે છે.

મિત્રો, ઉદાહરણ દ્વારા વેપારની શરતોનો ખ્યાલ સમજાવવાનો કે, ભારત 50 કિ.ગ્રા. ઘઉંની નિકાસ અમેરિકામાં કરે અને અમેરિકા તેના બદલામાં 100 કિ.ગ્રા. કોફીની નિકાસ ભારતમાં કરે તો 50 કિ.ગ્રા. ઘઉં = 100 કિ.ગ્રા. કોફી એ વેપારની શરત કહેવાય. આથી વેપારની શરતને વિનિમય દર તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે વિનિમય દર એ આયાત થતી વસ્તુઓની કિંમત અને નિકાસ થતી વસ્તુઓની કિંમત વચ્ચેનો સંબંધ દર્શાવે છે.

પ્રો. ડબલ્યુ. ડબલ્યુ. રોસેવના મતે, “વેપારની શરત ઓલે જે દરે નિકાસ થતી વસ્તુઓનો વિનિમય આયાત થતી વસ્તુઓના બદલામાં થાય તે” નાણાકીય મૂલ્ય કે ભાવાંકની મદદથી વેપારની શરતોનું માપ જાણી શકાય છે. વેપારની શરતોના ખ્યાલ આર્થિક વિશ્લેષણમાં મહત્વનો ગણાય છે. વેપારની શરતોના આધારે કોઈ પણ દેશને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારથી કેટલો લાભ પ્રાપ્ત થશે તે જાણી શકાય છે. સામાન્ય રીતે વેપારની શરતોને વસ્તુ વિનિમય વેપારની શરતો (Commodity Terms of Trade) તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. વેપારની શરત એ કોઈ એક દેશની નિકાસના મૂલ્યની તે દેશની આયાતના મૂલ્યના સંદર્ભમાં સરેરાશ ભાવાંક છે. આથી વેપારની શરત માટેનું સૂત્ર નીચે મુજબ મેળવી શકાય.

$$\text{વેપારની શરત} = \frac{\text{નિકાસ મૂલ્યઆંક}}{\text{આયાત મૂલ્યઆંક}} \times 100$$

જ્યારે કોઈ એક દેશની નિકાસના બદલામાં અગાઉ કરતાં વધુ પ્રમાણમાં આયાત કરી શકાય અથવા અગાઉ જેટલી જ આયાત કરવા માટે ઓછા પ્રમાણમાં નિકાસ કરવી પડે તો વેપારની શરતો તે દેશ માટે અનુકૂળ છે તેમ કહેવાય, પરંતુ જો દેશની નિકાસના બદલામાં અગાઉ કરતાં ઓછા પ્રમાણમાં આયાત કરી શકાય અથવા અગાઉ જેટલી જ આયાત કરવા માટે વધુ પ્રમાણમાં નિકાસ કરવી પડે તો વેપારની શરતો તે દેશ માટે પ્રતિકૂળ છે તેમ કહેવાય. પાયાના વર્ષનો નિકાસી વસ્તુઓ અને આયાતી વસ્તુઓનો ભાવાંક હંમેશાં 100 જેટલો હોય છે. જો વેપારની શરતો 100થી વધુ હોય તો તે દેશ માટે અનુકૂળ છે તેમ કહેવાય અને જો તે 100 કરતાં ઓછી હોય તો તે પ્રતિકૂળ ગણાય છે.

14.3 વેપારની શરતોના પ્રકાર (Types of Terms of Trade) :

વિવિધ અર્થશાસ્ત્રીઓએ જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારથી થતા લાભને દર્શાવવા માટે વેપારની શરતોના વિવિધ ખ્યાલો રજૂ કર્યા છે, જે આ મુજબ છે.

14.3.1 વસ્તુ વિનિમય આધારિત વેપારની શરતો (Commodity Terms of Trade) :

બે વસ્તુઓ વચ્ચે જે દરે વિનિમય થાય છે તેને વસ્તુ વિનિમય વેપારની શરત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. વસ્તુ વિનિમય આધારિત વેપારની શરતોના મુખ્યત્વે ત્રણ ખ્યાલો રજૂ કરવામાં આવ્યા છે.

(I) શુદ્ધ વસ્તુ વિનિમય શરતો (Net Barter Terms of Trade) :

પી.ટી. એલ્સવર્થે તેમના પુસ્તક ‘Economy’માં વસ્તુ વિનિમય વેપારની શરતોના ખ્યાલની રજૂઆત કરી. વિદેશી વસ્તુના એક એકમની આયાત કરવા માટે દેશની વસ્તુના જેટલા એકમોની નિકાસ કરવી પડે તે બંને વચ્ચેના ગુણોત્તરને શુદ્ધ વસ્તુ વિનિમય શરતો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. શુદ્ધ વસ્તુ વિનિમય શરતોને વસ્તુ વિનિમય શરતો (Commodity Term of Trade) તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. ટૂંકમાં, નિકાસ થતી વસ્તુઓના ભાવાંક અને આયાત થતી વસ્તુઓના ભાવાંકના ગુણોત્તરને શુદ્ધ વસ્તુવિનિમય શરતો કહેવામાં આવે છે. સૂત્રના સ્વરૂપમાં તેને નીચે મુજબ રજૂ કરી શકાય :

$$TC = \frac{Px}{Pm} \times 100$$

જ્યાં, TC = શુદ્ધ વસ્તુ વિનિમય શરતો

P_x = નિકાસી વસ્તુઓનો ભાવાંક

P_m = આયાતી વસ્તુઓનો ભાવાંક

વેપારની શરતોનો આ ખ્યાલ અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં અને આર્થિક નીતિના ઘડતરમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. વેપારની શરતોનો આ ખ્યાલ ચોક્કસ આંકમાં માપ રજૂ કરે છે. જ્યારે 'વેપારની શરતો' શબ્દનો ઉપયોગ થાય છે ત્યારે સામાન્ય રીતે વસ્તુ વિનિમય શરતોને જ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે.

❖ મર્યાદાઓ :

શુદ્ધ વસ્તુ વિનિમય શરતોની કેલીક મર્યાદાઓ રહેલી છે. જે નીચે મુજબ છે:

- વેપારની શરતોના આ ખ્યાલમાં મૂડી તથા અન્ય સાધનોની હેરફેર જેવી બાબતોની અવગણના કરવામાં આવી છે.
- વસ્તુ વિનિમય વેપારની શરતોમાં માત્ર વસ્તુઓના ભાવોનો જ વિચાર કરવામાં આવે છે.
- વસ્તુ વિનિમય વેપારની શરતોમાં ઉત્પાદન ખર્ચની અવગણના કરવામાં આવી છે.
- વસ્તુ વિનિમય વેપારની શરતોમાં વસ્તુની ગુણવત્તામાં થયેલા ફેરફારોને ધ્યાનમાં લેવામાં આવતા નથી.

(II) કુલ વસ્તુ વિનિમય શરતો / કાચી વસ્તુ વિનિમય શરતો (Gross Barter Terms of Trade):

1927 માં પ્રો. ટોસિંગે વેપારની શરતોના આ ખ્યાલની રજૂઆત કરી. કુલ વસ્તુ વિનિમય શરતો પાયાના વર્ષની સરખામણીમાં કોઈ એક વર્ષમાં કુલ નિકાસોના જથ્થા અને કુલ આયાતોના જથ્થાના ગુણોત્તર દ્વારા દર્શાવવામાં આવે છે. અહીં આયાત અને નિકાસ થતી વસ્તુઓનો જથ્થો ભૌતિક એકમોમાં દર્શાવવામાં આવતો નથી, પરંતુ જથ્થાના સૂચક આંક દ્વારા દર્શાવવામાં આવે છે. આ ખ્યાલ વસ્તુના એક એકમમાંથી દેશને પ્રાપ્ત થતા લાભના બદલે વેપારમાંથી દેશને મળતો કુલ લાભ પાયાના વર્ષની સરખામણીએ વધ્યો છે કે ઘટ્યો છે તે દર્શાવે છે. કુલ વસ્તુ વિનિમય શરતોનો ખ્યાલ પારસ્પરિક માંગના સિદ્ધાંત અને દરખાસ્ત રેખાઓની સમજૂતીમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. કુલ વસ્તુ વિનિમય શરતોનો ખ્યાલ પારસ્પરિક માંગના સિદ્ધાંત અને દરખાસ્ત રેખાઓની સમજૂતીમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. કુલ વસ્તુ વિનિમય શરતોને સૂત્રના સ્વરૂપમાં નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય:

$$T_g = \frac{Q_m}{Q_x} \times 100$$

જ્યાં, T_g = કુલ વસ્તુ વિનિમય શરતો

Q_m = આયાતી વસ્તુના ભૌતિક જથ્થાનો આંક

Q_x = નિકાસી વસ્તુના ભૌતિક જથ્થાનો આંક

- વસ્તુ વિનિમય વેપારની શરતોમાં ઉત્પાદન ખર્ચની અવગણના કરવામાં આવી છે.

❖ મર્યાદાઓ :

કુલ વસ્તુ વિનિમય શરતોની કેટલીક મર્યાદાઓ નીચે મુજબ છે:

- કુલ વસ્તુ વિનિમય શરતોનો ખ્યાલ વ્યાપક પ્રમાણમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવતો નથી.
- વાસ્તવિક જીવનમાં આ ખ્યાલની ઉપયોગિતા નહિવત્ છે.
- ઉત્પાદનનાં સાધનોની કાર્યક્ષમતા બદલતાં દેશને પ્રાપ્ત થતા લાભ બદલાય છે, જેની કુલ વસ્તુ વિનિમય શરતોના ખ્યાલમાં અવગણના કરવામાં આવી છે.

(III) આવક વિનિમય શરતો / આયાત શક્તિ આંક શરતો (Income Terms of Trade):

1949માં જી.એસ. ડોરેન્સે અલ્પવિકસિત દેશોની આયાત કરવાની શક્તિને ધ્યાનમાં રાખીને આવક વિનિમય શરતોનો ખ્યાલ રજૂ કર્યો. અલ્પવિકસિત દેશોની આયાત કરવાની શક્તિ મુખ્યત્વે બે બાબતો પર આધારિત હોય છે; (1) વસ્તુ વિનિમય શરતો અને (2) કુલ નિકાસી વસ્તુના જથ્થાનો આંક. આવક વિનિમય શરતોને સૂત્રના સ્વરૂપમાં નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય:

$$T_1 = \frac{P_x}{P_m} \times Q_x$$

જ્યાં, T_1 = આવક વિનિમય શરતો

P_x = નિકાસી વસ્તુનો ભાવાંક

P_m = આયાતી વસ્તુનો ભાવાંક

Q_x = નિકાસી વસ્તુના જથ્થાનો આંક

આવક વિનિમય શરતોના આધારે દેશની આયાત કરવાની શક્તિ કેટલી વધી કે ઘટી છે તે જાણી શકાય છે. આવક વિનિમય શરતો એ શુદ્ધ વસ્તુ વિનિમય શરતોનું બદલાયેલું સ્વરૂપ માત્ર છે. વેપારની શરતોનો આધુનિક ખ્યાલ આવક વિનિમય શરતો દ્વારા સમજાવવામાં આવે છે.

❖ મર્યાદાઓ :

આવક વિનિમય શરતોની કેટલીક મર્યાદાઓ છે, જે નીચે મુજબ છે:

- આવક વિનિમય શરતોના ખ્યાલ દ્વારા કોઈ એક દેશના આર્થિક કલ્યાણમાં થતો ફેરફાર જાણી શકાતો નથી.
- આવક વિનિમય શરતો દ્વારા માત્ર દેશની આયાત ક્ષમતામાં થયેલાં પરિવર્તનો જ જાણી શકાય છે.
- આવક વિનિમય શરતો વસ્તુ વિનિમય શરતોની અવેજીમાં કામ આપી શકે કે કેમ તે બાબત શંકાસ્પદ છે.

(IV) સાધન વિનિમય શરતો (Factorial Terms of Trade):

સાધન વિનિમય શરતો એ ઉત્પાદકીય સાધનો વચ્ચેના વિનિમય દર પર આધારિત હોય છે. જેના મુખ્યત્વે બે પ્રકારો પડે છે:

(A) એક સાધન વિનિમય શરતો (Single Factorial Terms of Trade):

ઉત્પાદનના સાધનોની કાર્યક્ષમતામાં થતા ફેરફારોની અસરોની વસ્તુ વિનિમય શરતોમાં અવગણના કરવામાં આવી છે. વસ્તુ વિનિમય શરતોની આ મર્યાદા દૂર કરવા માટે જેકબ વાઈનરે તેમના પુસ્તક 'Studies in the Theory of International Trade' માં સાધન વિનિમય શરતોનો ખ્યાલ રજૂ કર્યો.

એક સાધન વિનિમય શરતો ઉત્પાદનનાં સાધનોની કાર્યક્ષમતા અને ઉત્પાદકતા ને વિશેષ મહત્વ આપે છે. નિકાસ થતી વસ્તુઓના ઉદ્યોગોમાં કામ કરતા ઉત્પાદનનાં સાધનોનો એક એકમ કેટલા પ્રમાણમાં આયાત થતી વસ્તુઓ મેળવી શકે છે, તે એક સાધન વિનિમય શરતો દ્વારા જાણી શકાય છે. એક સાધન વિનિમય શરતો દ્વારા દેશની વાસ્તવિક આર્થિક સ્થિતિ જાણી શકાય છે. એક સાધન વિનિમય શરતોને સૂત્રના સ્વરૂપમાં નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય :

$$T_s = \frac{P_x}{P_m} \times \frac{F_{x_0}}{F_{x_1}}$$

જ્યાં, T_s = એક સાધન વિનિમય શરતો

P_x = નિકાસી વસ્તુનો ભાવાંક

P_m = આયાતી વસ્તુનો ભાવાંક

F_{x_1} = નિકાસ ઉદ્યોગોમાં સાધનોની ઉત્પાદકતાનો આંક, ચાલુ વર્ષે નિકાસ ઉદ્યોગોમાં સાધનોની ઉત્પાદકતાનો આંક અને

F_{x_0} = પાયાના વર્ષે નિકાસ ઉદ્યોગોમાં સાધનોની ઉત્પાદકતાનો આંક

(B) બે (દ્વિ). સાધન વિનિમય શરતો (Double Factorial Terms of Trade):

એક સાધન વિનિમય શરતોમાં માત્ર એક જ દેશના નિકાસી ઉદ્યોગોનાં સાધનોની ઉત્પાદકતામાં થયેલા ફેરફારોને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે, જ્યારે દ્વિસાધન વિનિમય શરતોમાં દેશના નિકાસી ઉદ્યોગોનાં સાધનોની ઉત્પાદકતા તેમજ બીજા દેશમાંથી આયાત થતી વસ્તુઓના ઉત્પાદનમાં રોકાયેલાં સાધનોની ઉત્પાદકતામાં થયેલા ફેરફારોને પણ જાણી શકાય છે. દ્વિ-સાધન વિનિમય શરતોને સૂત્રના સ્વરૂપમાં નીચે મુજબ વર્ણવી શકાય :

$$T_d = \frac{P_x}{P_m} \times \frac{F_x}{F_m}$$

જ્યાં, T_d = બે સાધન વિનિમય શરતો

P_x = નિકાસી વસ્તુનો ભાવાંક

P_m = આયાતી વસ્તુનો ભાવાંક

F_x = નિકાસી વસ્તુઓ પેદા કરતાં સાધનોના ઉત્પાદકતાનો આંક

F_m = આયાતી વસ્તુઓ પેદા કરતાં સાધનોની ઉત્પાદકતાનો આંક

એક સાધન વિનિમય શરતો કરતાં દ્વિ સાધન વિનિમય શરતો દ્વારા દેશની આર્થિક સ્થિતિનો વધુ વાસ્તવિક ખ્યાલ મેળવી શકાય છે.

❖ મર્યાદાઓ :

બે-સાધન વિનિમય શરતોની કેટલીક મર્યાદાઓ રહેલી છે, જે નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય :

- બે-સાધન વિનિમય શરતોનો ખ્યાલ વ્યવહારમાં ખાસ ઉપયોગી બનતો નથી.
- ઉત્પાદનનાં સાધનોની કાર્યક્ષમતા અને ઉત્પાદકતાનું આંકડાકીય માપ મેળવવું મુશ્કેલ છે.
- બે-સાધન વિનિમય શરતોના ખ્યાલમાં વાસ્તવિક ખર્ચની અવગણના કરવામાં આવી છે.

14.3.3 વાસ્તવિક ખર્ચ વિનિમય શરતો (Real Cost terms of Trade) :

સાધન વિનિમય શરતોની કેટલીક મર્યાદાઓ દૂર કરવાના ઉદ્દેશથી જેકબ વાઈનરે વાસ્તવિક ખર્ચ વિનિમય શરતોના ખ્યાલની રજૂઆત કરી. આ ખ્યાલમાં એ બાબતને મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે કે જ્યારે વાસ્તવિક ખર્ચમાં ઘટાડો થાય ત્યારે જ વેપારથી લાભ મળે છે. આમ, જો નિકાસી વસ્તુની ઉત્પાદકતામાં વધારો થવા સાથે નિકાસી વસ્તુના ઉત્પાદનમાં રોકાયેલાં સાધનોનું વાસ્તવિક ખર્ચ ઘટે તો જ દેશને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારથી લાભ થાય છે, એમ કહેવાય. સૂત્રના સ્વરૂપમાં વાસ્તવિક ખર્ચ વિનિમય શરત નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય :

$$T_r = \frac{P_x}{P_m} \times F_x \times R_x$$

જ્યાં, T_r = વાસ્તવિક ખર્ચ વિનિમય શરતો

P_x = નિકાસી વસ્તુનો ભાવાંક

P_m = આયાતી વસ્તુનો ભાવાંક

F_x = નિકાસ ઉદ્યોગોમાં ઉત્પાદકતામાં થતા ફેરફારો સૂચવે છે.

R_x = નિકાસી વસ્તુઓના વાસ્તવિક ખર્ચનો આંક

આમ, એક સાધન વિનિમય શરતોને નિકાસી વસ્તુઓના વાસ્તવિક ખર્ચના આંક વડે ગુણતાં વાસ્તવિક ખર્ચના આંક વડે ગુણતાં વાસ્તવિક ખર્ચ વિનિમય શરતો મેળવી શકાય છે. વાસ્તવિક ખર્ચ વિનિમય શરતો દ્વારા આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર દેશને કેટલો વાસ્તવિક આર્થિક લાભ થાય છે, તે જાણી શકાય છે.

- ❖ મર્યાદાઓ :
- વાસ્તવિક ખર્ચનો ખ્યાલ આત્મલક્ષી હોવાથી, તેનું માપ સરળતાથી મેળવી શકાતું નથી.
- આયાત થતી વસ્તુઓના વાસ્તવિક ખર્ચની અહીં ઉપેક્ષા કરવામાં આવી છે.

14.3.4 તુષ્ટિગુણ વિનિમય શરતો (Utility Terms of Trade) :

રોબર્ટસનના મતે વસ્તુની નિકાસ થવાથી ગુમાવવો પડતો તુષ્ટિગુણ અને વસ્તુની આયાત થવાથી પ્રાપ્ત થતો તુષ્ટિગુણ, આ બંને ની તુલના દ્વારા લાભ માપતી વેપારની શરતને તુષ્ટિગુણ વિનિમય શરતો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેકબ વાઈનરના મતે તુષ્ટિગુણ વિનિમય શરતો વાસ્તવિક ખર્ચ વિનિમય શરતોને વિદેશમાંથી આયાત થતી વસ્તુઓના વર્તમાન સૂચક આંક વડે ગુણવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. જેના સૂત્રના સ્વરૂપમાં નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય :

$$T_U = \frac{P_x}{P_m} \times F_x \times R_x \times U_m$$

જ્યાં, T_U = તુષ્ટિગુણ વિનિમય શરતો

$$\frac{P_x}{P_m} \times F_x \times R_x = \text{વાસ્તવિક ખર્ચ વિનિમય શરતો}$$

U_m = આયાતી વસ્તુઓનો વર્તમાન સૂચક આંક

- ❖ મર્યાદાઓ :
- તુષ્ટિગુણ વિનિમય શરતોનો ખ્યાલ આત્મલક્ષી હોવાથી તેને માપી શકાતી નથી.
- તુષ્ટિગુણ વિનિમય શરતો એ માત્ર સૈદ્ધાંતિક કલ્પના જ છે.

14.4 વેપારની શરતોનું નિર્ધારણ (Determined on of Terms of Trade) :

મિત્રો, ડેવિડ રિકાર્ડોના તુલનાત્મક ખર્ચ-લાભના સિદ્ધાંત દ્વારા બે દેશો વચ્ચે બે વસ્તુઓના સંદર્ભમાં આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર શા માટે ઉદ્ભવે છે તે જાણી શકાય છે; પરંતુ વેપાર કરતાં ક્યા દરે થશે તે જાણી શકાતું નથી. આ બાબત 1948 માં પ્રો. જે.એસ.મિલે તેમના પુસ્તક ‘Principles of Political Economy’ માં પારસ્પરિક માંગના સિદ્ધાંત દ્વારા સમજાવી છે. પારસ્પરિક માંગના સિદ્ધાંત મુજબ વેપાર કરતાં બે દેશો વચ્ચે વિનિમય દર બંને દેશોની પારસ્પરિક માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતાના આધારે નક્કી થાય છે. જે બંને દેશો વચ્ચે વહેંચાતા લાભનું પ્રમાણ નક્કી કરે છે. આ સિદ્ધાંતમાં પારસ્પરિક માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતાને વિશેષ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. પારસ્પરિક માંગના સિદ્ધાંત મુજબ જે દેશની વસ્તુ મેળવવાની તીવ્રતા વધુ હશે તે દેશ માટે વેપારની શરતો ઓછી અનુકૂળ રહેશે અને જે દેશની વસ્તુ મેળવવાની તીવ્રતા ઓછી હશે તે દેશ માટે વેપારની શરતો વધુ અનુકૂળ રહેશે. ટૂંકમાં, કહી શકાય કે જે દેશની આયાતી વસ્તુની માંગ વધુ મૂલ્યસાપેક્ષ અને નિકાસી વસ્તુની માંગ મૂલ્યઅનપેક્ષ હશે તે દેશ માટે વેપારની શરતો અનુકૂળ રહેશે અને જે દેશની આયાતી વસ્તુઓની માંગ મૂલ્યઅનપેક્ષ તથા નિકાસી વસ્તુઓની માંગ મૂલ્યસાપેક્ષ હશે તે દેશ માટે વેપારની શરતો પ્રતિકૂળ રહેશે.

પ્રો. જે.એસ.મિલના પારસ્પરિક માંગના સિદ્ધાંતની રજૂઆત પ્રો. માર્શલ-એજ વર્થે દરખાસ્ત રેખા / નિવેદન રેખા (Offer Curve) દ્વારા કરી છે. “કોઈ એક દેશ આયાતી વસ્તુના

બદલામાં પોતાની નિકાસી વસ્તુનું કેટલું પ્રમાણ આપવા તૈયાર છે, તે દર્શાવતી રેખાને નિવેદન રેખા / દરખાસ્ત રેખા કહેવામાં આવે છે.” પ્રો. માર્શલ-એજવર્થે નિવેદન રેખા દ્વારા વેપારની શરતોનું નિર્ધારણ કઈ રીતે થાય છે, તે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમના જણાવ્યા મુજબ જે વસ્તુની દેશમાંથી નિકાસ કરવામાં આવે છે, તે વસ્તુનો જથ્થો દેશમાં ધીમે ધીમે ઓછો થતો જાય છે. પરિણામે તે વસ્તુનું સીમાંત મહત્વ વધતું જાય છે અને જે વસ્તુની દેશમાં આયાત કરવામાં આવે છે, તે વસ્તુનો જથ્થો દેશમાં આયાત થવાના પરિણામે ધીમે ધીમે વધતો જાય છે, આથી તે વસ્તુનું સીમાંત મહત્વ ઘટતું જાય છે. આથી આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારથી જોડાયેલા બંને દેશો આયાતી વસ્તુના એક એકમના બદલામાં નિકાસી વસ્તુના ઓછામાં ઓછા એકમો આપવા તૈયાર થાય છે. અને જ્યાં બંને દેશોની નિવેદન રેખા એકબીજાને છેદે છે ત્યાં વેપારની શરતોનું નિર્ધારણ થાય છે.

❖ તમારી પ્રગતિ ચકાસો : - I

- (1) વેપારની શરતો એટલે શું?
- (2) અગાઉ જેટલી જ આયાત કરવા માટે ઓછા પ્રમાણમાં નિકાસ કરવી પડે તો વેપારની શરતો તે દેશ માટે કેવી કહેવાય?
- (3) ‘વેપારની શરતો’ શબ્દનો પ્રયોગ 1929 માં કોણે અને ક્યા પુસ્તકમાં કર્યો?
- (4) પાયાના વર્ષનો નિકાસી વસ્તુઓ અને આયાતી વસ્તુઓનો ભાવાંક હંમેશાં કેટલો હોય છે?
- (5) વસ્તુ વિનિમય આધારિત વેપારની શરતોના પ્રકાર જણાવો.
- (6) શુદ્ધ વસ્તુ વિનિમય શરતો એટલે શું?
- (7) કુલ વસ્તુ વિનિમય શરતોની રજૂઆત કોણે કરી?
- (8) કુલ વસ્તુ વિનિમય શરતો શું દર્શાવે છે?
- (9) $Tg = \frac{Q_x}{Q_m} \times 100$ એ કુલ વસ્તુ વિનિમય શરતો દર્શાવતું સૂત્ર છે. ખરું કે ખોટું? જો ખોટું તો સાચું સૂત્ર જણાવો.
- (10) આવક વિનિમય શરતોનો આધાર શેના પર રહેલો છે?
- (11) આવક વિનિમય શરતો દ્વારા શું જાણી શકાય?
- (12) સાધન વિનિમય શરતોની રજૂઆત કોણે કરી?
- (13) એક સાધન અને બે સાધન વિનિમય શરતો વચ્ચેનો તફાવત જણાવો.
- (14) વાસ્તવિક ખર્ચ વિનિમય શરતોની મર્યાદાઓ જણાવો.
- (15) તુષ્ટિગુણ વિનિમય શરતોની સૂત્રના સ્વરૂપમાં રજૂઆત કરો.
- (16) પારસ્પરિક માંગના સિદ્ધાંત અનુસાર વેપારની શરતો દેશ માટે ક્યારે અનુકૂળ બને છે?
- (17) નિવેદન રેખા એટલે શું?

❖ નીચેનાં વિધાનો ખરાં છે કે ખોટાં તે જણાવો.

- (1) બે વસ્તુઓ વચ્ચે જે દરે વિનિમય થાય છે તેને સાધન વિનિમય શરતો કહેવામાં આવે છે.
- (2) શુદ્ધ વસ્તુ વિનિમય શરતોનો ખ્યાલ પી.ટી. એક્સવર્થે રજૂ કર્યો.
- (3) જી.એસ. ડોરેન્સે કુલ વસ્તુ વિનિમય શરતોનો ખ્યાલ આપ્યો.
- (4) એક સાધન વિનિમય શરતો ઉત્પાદનનાં સાધનોની કાર્યક્ષમતા અને ઉત્પાદકતાને મહત્ત્વ આપે છે.
- (5) $T_r = \frac{P_x}{P_m} \times 100$ એ વાસ્તવિક ખર્ચ વિનિમય શરતોનું સૂત્રાત્મક સ્વરૂપ છે.
- (6) માર્શલ - એ જ વર્થે પારસ્પરિક માંગના સિદ્ધાંતની રજૂઆત કરી.

14.5 વેપારની શરતોને અસર કરતાં પરિબળો :

વેપારની શરતોને અનેક પરિબળો અસર કરતાં હોય છે, જે પૈકીનાં કેટલાંક મહત્ત્વનાં પરિબળો નીચે મુજબ છે :

14.5.1 માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતા :

વેપારની શરતોને અસર કરતાં પરિબળો પૈકી માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતા એક મહત્ત્વનું પરિબળ માનવામાં આવે છે. વેપારની શરતોને આયાતી અને નિકાસી વસ્તુઓની માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતા અસર કરે છે. જો દેશમાં આયાતી વસ્તુની માંગ મૂલ્ય અનપેક્ષ હોય તો આયાતી વસ્તુના ભાગમાં વધારો થયો હોવા છતાં તેની માંગમાં કોઈ ફેરફાર થતો નથી. પરિણામે દેશે તે વસ્તુની અગાઉ કરતાં વધુ કિંમત ચૂકવવી પડે છે. અને વેપારની શરતો તે દેશ માટે પ્રતિકૂળ બને છે. આથી વિપરીત જો દેશમાં આયાતી વસ્તુની માંગ મૂલ્યસાપેક્ષ હશે તો વસ્તુના ભાવમાં વધારો થતાં તેની માંગમાં ઘટાડો થશે એ વેપારની શરતો દેશ માટે અનુકૂળ બનશે. મિત્રો, હવે નિકાસોના સંદર્ભમાં જોઈએ તો, જો દેશમાંથી નિકાસ થતી વસ્તુની માંગ મૂલ્ય સાપેક્ષ હશે તો વસ્તુના ભાવ વધતા તેની માંગ ઘટશે અને પરિણામે વેપારની શરતો તે દેશ માટે અનુકૂળ બનશે.

14.5.2 પુરવઠાની મૂલ્યસાપેક્ષતા :

જો દેશમાં આયાત થતી વસ્તુઓનો પુરવઠો વધુ મૂલ્યસાપેક્ષ હશે તો વસ્તુની માંગ વધતાં તેનો પુરવઠો સરળતાથી વધારી શકાશે. પરિણામે વેપારની શરતો વસ્તુની આયાત કરતા દેશ માટે અનુકૂળ રહેશે પરંતુ જો આયાતી વસ્તુઓનો પુરવઠો મૂલ્યઅનપેક્ષ હશે તો તે વસ્તુની માંગ વધતાં તેના પુરવઠામાં વધારો કરી શકાતો નથી. આથી આયાતી વસ્તુઓની કિંમતમાં વધારો થશે. અને વેપારની શરતો વસ્તુની આયાત કરતાં દેશ માટે પ્રતિકૂળ બનશે. વિદ્યાર્થીમિત્રો, અહીં આપણે આયાતોના સંદર્ભમાં પુરવઠાની મૂલ્યસાપેક્ષતા અંગે ચર્ચા કરી. તો ચાલો, હવે આપણે નિકાસોના સંદર્ભમાં પુરવઠાની મૂલ્યસાપેક્ષતા તપાસીએ. જો નિકાસી વસ્તુઓનો પુરવઠો મૂલ્યસાપેક્ષ હશે તો વસ્તુની નિકાસ કરતાં દેશ માટે વેપારની શરતો પ્રતિકૂળ બનશે. આનાથી વિપરીત જો નિકાસી વસ્તુઓનો પુરવઠો મૂલ્ય અનપેક્ષ હશે તો વેપારની શરતો વસ્તુની નિકાસ કરતાં દેશ માટે અનુકૂળ બનશે. આમ, વસ્તુઓના પુરવઠાની મૂલ્યસાપેક્ષતા વેપારની શરતોને અસર કરતું એક અગત્યનું પરિબળ છે.

14.5.3 માંગનું પ્રમાણ :

સામાન્ય રીતે જો દેશમાં આયાત થતી વસ્તુઓની માંગ વધી જાય તો વેપારની શરતો ઉપર તેની પ્રતિકૂળ અસર થાય છે. પરંતુ, જો દેશમાં આયાતી વસ્તુઓની માંગ વધવાની સાથે દેશની સાપેક્ષ સોદાશક્તિમાં પણ વધારો થાય તો વેપારની શરતો દેશ માટે અનુકૂળ થઈ શકે છે. તે જ રીતે જો દેશની નિકાસી વસ્તુઓની માંગનું પ્રમાણ વધી જાય તો વેપારની શરતો ઉપર તેની અનુકૂળ અસર થાય છે, પરંતુ જો દેશની નિકાસી વસ્તુઓની માંગ વધવાની સાથે દેશની સાપેક્ષ સોદાશક્તિમાં ઘટાડો થાય તો વેપારની શરતો દેશ માટે પ્રતિકૂળ બનશે.

14.5.4 ચલણનું ઊર્ધ્વમૂલ્યન કે અવમૂલ્યન :

જો દેશમાં ચલણનું ઊર્ધ્વમૂલ્યન કે અધિમૂલ્યન થાય તો દેશની નિકાસો મોંઘી બને છે અને આયાતો સસ્તી થાય છે. પરિણામે વેપારની શરતો દેશ માટે અનુકૂળ બને છે. પરંતુ જો આ દેશ સાથે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારથી જોડાયેલો બીજો દેશ પણ તેના ચલણનું ઊર્ધ્વમૂલ્યન કરે તો વેપારની શરતો પર કોઈ અસર થશે નહીં. તે જ રીતે જો સામેનો દેશ તેના હૂંડિયામણ દરમાં કોઈ ફેરફાર ન કરે અને તે દેશના ચલણનું અવમૂલ્યન કરવામાં આવે તો વેપારની શરતો તે દેશ માટે (અવમૂલ્યન કરનાર દેશ માટે) પ્રતિકૂળ બનશે.

14.5.5 વસ્તુનો પ્રકાર :

જો દેશની નિકાસોમાં પ્રાથમિક પેદાશો મુખ્ય હોય તો વેપારની શરતો નિકાસકાર દેશ માટે પ્રતિકૂળ બનશે, પરંતુ જો નિકાસી વસ્તુઓમાં વૈભવ-વિલાસ (મોજશોખ)ની વસ્તુઓ મુખ્ય હોય તો વેપારની શરતો નિકાસકાર દેશ માટે અનુકૂળ બનશે. આમ, દેશમાંથી નિકાસ થતી વસ્તુઓ કયા પ્રકારની છે, તે બાબત વેપારની શરતોને અસર કરે છે.

❖ તમારી પ્રગતિ ચકાસો - II

- (1) વેપારની શરતોને અસર કરતાં પરિબળો જણાવો.
- (2) જો આયાતી વસ્તુની માંગ મૂલ્યસાપેક્ષ અને નિકાસી વસ્તુની માંગ મૂલ્ય અનપેક્ષ હોય તો વેપારની શરતો દેશ માટે કેવી રહેશે?
- (3) આયાતી વસ્તુઓનો પુરવઠો મૂલ્યઅનપેક્ષ હોય તો તેની વસ્તુની કિંમત ઉપર કેવી અસર થશે?
- (4) દેશની નિકાસી વસ્તુઓની માંગ વધવાની સાથે જો દેશની સાપેક્ષ સોદાશક્તિમાં ઘટાડો થાય તો વેપારની શરતો દેશ માટે કેવી રહેશે?
- (5) હૂંડિયામણ દરમાં થતો ફેરફાર વેપારની શરતોને કઈ રીતે અસર કરે છે? સમજાવો.
- (6) જો દેશની નિકાસોમાં ઈલેક્ટ્રોનિક્સ વસ્તુઓ મુખ્ય હોય તો વેપારની શરતો દેશ માટે કેવી રહેશે?

14.6 વિનિમય દરનો ખ્યાલ (Concept of Exchange) :

આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં વિવિધ દેશો વચ્ચે વસ્તુઓ અને સેવાઓની આયાત-નિકાસ કરવામાં આવે છે. આયાતકાર દેશને નિકાસકાર દેશને આયાતી વસ્તુઓ અને સેવાઓની કિંમત ચૂકવવી પડે છે. આ વસ્તુઓ અને સેવાઓની કિંમત કેટલી ચૂકવવી તે માટે વિવિધ દેશોનાં ચલણો વચ્ચેનો અદલા-બદલીનો દર અગાઉથી નક્કી કરવામાં આવેલ હોય છે. આમ, વિનિમય દર એટલે એક દેશના ચલણને બીજા દેશના ચલણમાં રૂપાંતરિત કરવાનો દર. વિનિમય દર ને

હૂંડિયામણના દર તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે જો 50 રૂપિયાના બદલામાં 1 ડોલર મળતો હોય તો, વિનિમય દર 1\$ = ₹ 50 કહેવાય. આમ, વિનિમય દર એ દેશના ચલણનું વિદેશી ચલણમાં વ્યક્ત થતું મૂલ્ય દર્શાવે છે. આથી વિનિમય દર એ દેશના ચલણનું બાહ્યમૂલ્ય દર્શાવે છે.

14.7 વિનિમય દરના પ્રકાર (Types of Exchange Rate) :

વિદ્યાર્થીમિત્રો, વિનિમય દર કોને કહેવાય તે અંગેની સમજૂતી આપણે મેળવી. હવે, આપણે વિનિમય દરના વિવિધ પ્રકારો અંગે સમજૂતી મેળવીશું. વિનિમય દરના મુખ્યત્વે બે પ્રકારો પાડવામાં આવે છે.

સ્થિર વિનિમય દર / અપરિવર્તનશીલ વિનિમય દર (Fixed Exchange Rate) :

અને

અસ્થિર વિનિમય દર / પરિવર્તનશીલ વિનિમય દર (Flexible Exchange Rate) :

હવે આપણે આ બંને પ્રકારોની વિગતે ચર્ચા કરીશું.

14.7.1 સ્થિર વિનિમય દર / અપરિવર્તનશીલ વિનિમય દર (Fixed Exchange Rate) :

જ્યારે વિનિમય દરને દેશની મધ્યસ્થ બેંક દ્વારા અમુક નિશ્ચિત દરે જાળવી રાખવાની નીતિ અપનાવવામાં આવે છે. ત્યારે તે દરને સ્થિર વિનિમય દર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સ્થિર વિનિમય દરને અપરિવર્તનશીલ વિનિમય દર તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ નીતિ અન્વયે વિનિમય દરને નક્કી કરેલ સપાટીએ જાળવી રાખવા માટે વિનિમય-અંકુશનો આશ્રય લેવામાં આવે છે. આ નીતિ મુજબ દેશની મધ્યસ્થ બેંક ગમે તેટલા પ્રમાણમાં વિદેશી હૂંડિયામણનું ખરીદ-વેચાણ કરવા તૈયાર હોય છે. આમ, સ્થિર વિનિમય દરની નીતિને સમતુલા જાળવવાની નીતિ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. સ્થિર વિનિમય દર અંગે સમજણ મેળવ્યા બાદ હવે આપણે તેના લાભ તથા ગેરલાભ એટલે કે તેની તરફેણ તથા વિરુદ્ધની દલીલોનો અભ્યાસ કરીશું.

14.7.1.1 સ્થિર વિનિમય દરના લાભ / સ્થિર વિનિમય દરની તરફેણની દલીલો :-

સ્થિર વિનિમય દરની તરફેણની દલીલો નીચે મુજબ છે:

➤ વિદેશ વેપાર નિશ્ચિત અને ઝડપી બને છે :-

સ્થિર વિનિમય દરના પરિણામે આયાતકાર અને નિકાસકાર દેશે હૂંડિયામણની કેટલી ચૂકવણી કરવાની કે મેળવવાનું છે તે બાબત નિશ્ચિત બને છે. પરિણામે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર નિશ્ચિત બને છે. આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર નિશ્ચિત બનતાં તેનો વિકાસ ઝડપી થાય છે. આમ, સ્થિર વિનિમય દરની નીતિના પરિણામે વિદેશ વેપારમાં નિશ્ચિતતા તત્ત્વનો ઉમેરો થતાં તે ઝડપી બને છે.

➤ મૂડીરોકાણ પ્રોત્સાહિત થાય છે :-

સ્થિર વિનિમય દરની નીતિના પરિણામે મૂડીની કિંમત સુરક્ષિત રહે છે. આથી મૂડીની આંતરરાષ્ટ્રીય હેરફેર શક્ય અને ઝડપી બને છે. આમ, સ્થિર વિનિમય દરની નીતિ અંતર્ગત મૂડી પર મળતા વળતર અંગે નિશ્ચિતતા સર્જાય છે. આથી વિદેશી મૂડીરોકાણ પ્રોત્સાહિત થાય છે.

➤ વિદેશી હૂંડિયામણની સક્રીય પ્રવૃત્તિઓ અવરોધાય છે :-

જો વિનિમય દર સ્થિર ન રહે તો વિદેશી હૂંડિયામણનાં કાળા બજાર સર્જાય છે. વિદેશી હૂંડિયામણની સક્રીય પ્રવૃત્તિઓ વેગ પકડે છે. જેથી દેશનો આર્થિક વિકાસ અવરોધાય છે. સ્થિર વિનિમય દરની નીતિના પરિણામે વિદેશી હૂંડિયામણના કાળા બજાર કે તેને લગતી સક્રીય પ્રવૃત્તિઓ અવરોધાય છે. જે દેશના આર્થિક વિકાસમાં સહાય બને છે.

➤ લેણદેણની તુલામાં સમતુલા :-

સ્થિર વિનિમય દરની નીતિના પરિણામે વિદેશ વેપારમાં નિશ્ચિતતાનું તત્ત્વ ઉમેરાય છે. જેના પરિણામે લેણદેણતુલા અનુકૂળ બને છે. આમ સ્થિર વિનિમય દરની નીતિ લેણદેણ તુલામાં સમતુલા જાળવવામાં મદદરૂપ બને છે.

➤ વિનિમય અંકુશોની આવશ્યકતા રહેતી નથી :-

સ્થિર વિનિમય દરની નીતિના પરિણામે દેશના ચલણના બાહ્યમૂલ્યની સ્થિરતા આપોઆપ જાળવાતી હોય છે. જેથી કોઈ પણ પ્રકારના વિનિમય અંકુશોની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

14.7.1.2 સ્થિર વિનિમય દરના ગેરલાભ/ સ્થિર વિનિમય દરની વિરુદ્ધની દલીલો :-

સ્થિર વિનિમય દર નીતિની વિરુદ્ધની દલીલો નીચે મુજબ છે :

➤ વિનિમય દરમાં સ્થિરતા જાળવવા માટે ચૂકવવી પડતી કિંમત વધુ :-

બે વિશ્વયુદ્ધ વચ્ચેના સમયગાળામાં એવો અનુભવ થયો કે વિનિમય દરમાં સ્થિરતા જાળવવા માટે દેશે ખૂબ મોટી કિંમત ચૂકવવી પડે છે. એટલે કે દેશના અર્થતંત્રે આર્થિક અસ્થિરતાનો ભોગ બનવું પડે છે. સુવર્ણધોરણ હેઠળ વિનિમય દરમાં સ્થિરતા જાળવવા માટે દેશે કાં તો ફુગાવો સહન કરવો પડે છે અથવા તો નાણાં સંકેચનની પરિસ્થિતિનો સામનો કરવો પડે છે. આમ, વિનિમય દરમાં સ્થિરતા જાળવવા માટે દેશે ખૂબ મોટી કિંમત ચૂકવવી પડતી હોય છે.

➤ પ્રવૃત્તિઓ પરિવર્તનશીલ :-

સ્થિર વિનિમય દર એ ભૂતકાળની ભાવસપાટી અને ખર્ચનું ઘોતક છે. આથી તે વર્તમાન આર્થિક પરિસ્થિતિનું સાચું વર્ણન કરી શકે નહીં. ચલણનું આંતરિક મૂલ્ય બદલાય તેની સાથે વિનિમય દર પણ બદલાય તો જ તે આર્થિક પરિસ્થિતિઓ સાથે સુમેળ સાધી શકે. આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ સતત પરિવર્તનશીલ છે તેથી બદલાતી જતી આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ સાથે સુમેળ સાધવા વિનિમય દર પણ બદલાવો જોઈએ.

➤ અન્ય પરિબલોની અવગણના :-

મિત્રો, અગાઉ આપણે જોયું કે સ્થિર વિનિમય દરના પરિણામે વિદેશી મૂડીરોકાણ પ્રોત્સાહિત થાય છે. પરંતુ મૂડીરોકાણનો આધાર માત્ર સ્થિર વિનિમય દર પર જ રહેલો નથી પરંતુ અન્ય કેટલાંય પરિબલો એવાં છે કે જેના પરિણામે મૂડીરોકાણ પ્રોત્સાહિત થાય છે. જેમ કે, કુદરતી

સાધન-સંપત્તિ ભૌગોલિક પરિબળો, સાધનોની ઉપલબ્ધતા વગેરે પરિબળો પણ મૂડીરોકાણ માટે અગત્યનો ભાગ ભજવે છે, જેની અહીં અવગણના કરવામાં આવી છે.

➤ વિદેશી હૂંડિયામણના કાળા બજાર :-

વિનિમય દરને સ્થિર જાળવી રાખવા માટે વિનિમય અંકુશોનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હોવાથી વિદેશી હૂંડિયામણનાં કાળા બજાર રચાય છે. વિદેશી હૂંડિયામણ મેળવવા માટે અનેક પ્રકારની કુરીતિઓ અપનાવવામાં આવે છે.

➤ વિકાસ પામતા દેશો માટે પ્રતિકૂળ :-

સ્થિર વિનિમય દરની નીતિ વિકાસ પામતા દેશો માટે અનુકૂળ બનતી નથી, કારણ કે વિકાસ પામતા દેશો જ્યારે ઝડપી આર્થિક વિકાસ સાધવાના પ્રયત્નો કરે છે ત્યારે સ્થિર વિનિમય દરના પરિણામે નિકાસને પ્રોત્સાહિત કરી શકાતી નથી. એટલું જ નહિ પરંતુ આ નીતિના પરિણામે વિદેશી મૂડીરોકાણને આકર્ષવામાં પણ ખૂબ જ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે. સ્થિર વિનિમય દર ની નીતિના પરિણામે કેટલીક વાર સદ્દાકીય પ્રવૃત્તિઓને ઉત્તેજન મળે છે. તેથી અર્થતંત્રમાં અસ્થિરતાનું વાતાવરણ સર્જાય છે. પરિણામે આ નીતિથી ઝડપી આર્થિક વિકાસ સાધવાનું કાર્ય મુશ્કેલ બને છે.

➤ વિદેશી હૂંડિયામણની અનામતો જાળવવી પડે છે :-

વિનિમય દરને સ્થિર જાળવી રાખવા માટે વિદેશી હૂંડિયામણના બજારમાં દબલગીરી કરવી પડે છે. એટલે કે વિદેશી હૂંડિયામણના પુરવઠા અને માંગ વચ્ચે સંમતુલન જાળવી રાખવું પડે છે અને આમ કરવા માટે દેશે પૂરતા પ્રમાણમાં વિદેશી હૂંડિયામણનો જથ્થો અનામત તરીકે રાખી મૂકવો પડે છે. વિદેશી હૂંડિયામણના આ જથ્થાનો ઉપયોગ અન્ય કોઈ કાર્યમાં કરી શકાતો નથી, જેને એક પ્રકારનો આર્થિક દુર્વ્યય કહેવામાં આવે છે.

14.7.2 અસ્થિર વિનિમય દર/પરિવર્તનશીલ વિનિમય દર (Flexible Exchange Rate):

જ્યારે વિનિમય દર વિદેશી હૂંડિયામણની માંગ અને પુરવઠા દ્વારા મુક્ત રીતે નક્કી થાય છે ત્યારે તેને પરિવર્તનશીલ (અસ્થિર) વિનિમય દર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અહીં વિદેશી હૂંડિયામણની માંગ અને વિદેશી હૂંડિયામણના પુરવઠાના પરિબળોમાંથી કોઈ એક કે બંનેમાં ફેરફાર થતાં વિનિમયનો દર સ્વતંત્ર રીતે બદલાતો હોય છે. પરિવર્તનશીલ વિનિમયનો દર સ્વતંત્ર રીતે બદલાતો હોય છે. પરિવર્તનશીલ વિનિમય દરની નીતિ અન્વયે મધ્યસ્થ બેંક દ્વારા વિનિમય દરને સ્થિર રાખવા માટે કોઈ પણ પ્રકારના પ્રયત્નો કરવામાં આવતા નથી. ગ્રેહામ, મીડ, મિલ્ટન ફ્રિડમેન વગેરે અર્થશાસ્ત્રીઓના મતે વિનિમય દર એ પરિવર્તનશીલ જ હોવું જોઈએ.

14.7.2.1 પરિવર્તનશીલ (અસ્થિર) વિનિમય દરના લાભ / પરિવર્તનશીલ (અસ્થિર) વિનિમય દરની તરફેણની દલીલો :-

પરિવર્તનશીલ વિનિમય દરની તરફેણની દલીલો નીચે મુજબ છે:

➤ પરિવર્તનશીલ વિનિમય દર એ અસ્થિર વિનિમય દર નથી :-

મિત્રો, આપણને એવું લાગે કે પરિવર્તનશીલ વિનિમય દર એટલે અસ્થિર વિનિમય દર. પરંતુ, એ બાબત હંમેશાં સાચી હોઈ શકે નહીં. પરિવર્તનશીલ વિનિમય દર સ્થિર પણ રહી શકે છે. પ્રો. મિલ્ટન ફ્રિડમેન આ બાબત સમજાવતાં જણાવે છે કે, જે રીતે મુક્ત બજારમાં વસ્તુઓના ભાવ વસ્તુની બજારમાં અને પુરવઠા દ્વારા નક્કી થાય છે અને તે વારંવાર બદલાતા નથી તે જ રીતે મુક્ત હૂંડિયામણના બજારમાં વિદેશી ચલણની માંગ અને તેના પુરવઠા દ્વારા પરિવર્તનશીલ વિનિમય દર નક્કી થાય છે અને તે વારંવાર બદલાતો નથી.

➤ લેણદેણ તુલાની સમતુલા :-

પરિવર્તનશીલ વિનિમય દર વિદેશી ચલણની માંગ અને પુરવઠા દ્વારા નક્કી થતો હોવાથી લેણદેણની તુલા આપોઆપ સંમતુલિત થવાનું વલણ ધરાવે છે. આથી જ લેણદેણની તુલાની અસમતુલા દૂર કરવાના એક શ્રેષ્ઠ ઉપાય તરીકે સ્કેમલ જેવા અર્થશાસ્ત્રીઓ પરિવર્તનશીલ વિનિમય દરની નીતિની હિમાયત કરે છે.

➤ વિદેશ વેપારનો વ્યાપ વધે છે અને તે વૈવિધ્યસભર બને છે :-

મિત્રો, આપણે અગાઉ જોયું કે પરિવર્તનશીલ વિનિમય દરની નીતિ અન્વયે લેણદેણની તુલા સ્વયં સંમતુલિત થવાનું વલણ ધરાવે છે. આથી વિદેશ વેપારનો વ્યાપ વધે છે અને તે મુક્ત બને છે. એટલુંજ નહીં પરંતુ વિદેશ વેપાર વૈવિધ્યસભર પણ બને છે.

➤ સ્વતંત્ર નાણાકીય અને રાજકોષીય નીતિ સાથે સુસંગત :-

પરિવર્તનશીલ વિનિમય દર બદલાતાં જતાં આર્થિક પ્રવાહો સાથે સરળતાથી સુમેળ સાધી સુસંગત બની શકે છે. આથી જ બદલાતાં જતાં રાજકીય પ્રવાહોના પરિણામે બદલાતી જતી નાણાકીય અને રાજકોષીય નીતિ સાથે તે સરળતાથી સુમેળ સાધી શકે છે અને અર્થતંત્રને પ્રગતિના પંથે લઈ જઈ શકે છે.

➤ ફુગાવા સાથે સુસંગત :-

ફુગાવાના પરિણામે દેશમાં વસ્તુઓના ભાવ વધતાં દેશની નિકાસો મોંઘી બને છે અને સાપેક્ષ રીતે વિદેશોમાંથી આયાતો સસ્તી બને છે. આથી દેશની નિકાસ કમાણી કરતાં દેશમાં થયેલ આયાતોના બિલની ચૂકવણીનું પ્રમાણ વધી જાય છે અને દેશની લેણદેણ તુલામાં ખાધ પડે છે. વિનિમય દર પરિવર્તનશીલ હોવાથી જો દેશના ચલણનું અવમૂલ્યન કરવામાં આવે તો આવી પરિસ્થિતિમાં દેશની પ્રતિષ્ઠાને આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમાં હાનિ થાય છે. જે કોઈ પણ દેશની સરકાર ઈચ્છતી નથી. આવું ન થાય તે માટે દેશમાં સરકાર સતત એવા પ્રયત્નો કરતી રહે છે કે જેથી ફુગાવાનો અવકાશ જ પેદા ન થાય. આમ, પરિવર્તનશીલ વિનિમય દરની નીતિના પરિણામે સરકાર ફુગાવાનું સર્જન જ ન થાય તે માટે સજાગ રહે છે.

➤ વ્યાપાર ચક્રીય પરિવર્તનો :-

પરિવર્તનશીલ વિનિમય દરની નીતિના પરિણામે દેશના અર્થતંત્રમાં કુગાવા અને મંદી જેવા ચક્રીય પરિવર્તનો સર્જતા નથી. આથી જ સોહમેન જેવા અર્થશાસ્ત્રીઓના મતે પરિવર્તનશીલ વિનિમય દરની નીતિ દેશના અર્થતંત્રને ચક્રીય પરિવર્તનો સામે રક્ષણ પુરૂ પાડે છે.

➤ અન્ય પદ્ધતિઓ કરતાં ઓછી ખર્ચાળ :-

પરિવર્તનશીલ વિનિમય દરની નીતિ અન્વયે વિદેશી હૂંડિયામણનો અનામત જથ્થો જાળવી રાખવો પડતો નથી. અહીં વિનિમય દર પરિવર્તનશીલ હોવાથી લેણદેણની તુલા સ્વયં સમતુલિત થવાનું વલણ ધરાવે છે. આથી અન્ય પદ્ધતિઓ કરતાં પરિવર્તનશીલ વિનિમય દરની પદ્ધતિ ઓછી ખર્ચાળ હોય છે. આ પદ્ધતિ અન્વયે ચલણનું બાહ્ય મૂલ્ય સતત બદલાતું હોવાથી હૂંડિયામણ ખર્ચ અને હૂંડિયામણની આવક સરખાં રહેવાનું વલણ ધરાવે છે. જેથી આંતરરાષ્ટ્રીય તરલતા અને હૂંડિયામણની અનામતો રાખવાની આવશ્યકતા જણાતી નથી. કેટલાંક અર્થશાસ્ત્રીઓના મતે વિનિમય દરની અન્ય પદ્ધતિઓ કરતાં પરિવર્તનશીલ વિનિમય દરની પદ્ધતિ શ્રેષ્ઠ છે.

14.7.2.2 પરિવર્તનશીલ (અસ્થિર) વિનિમય દરના ગેરલાભ/ પરિવર્તનશીલ (અસ્થિર) વિનિમય દરની વિરુદ્ધની દલીલો :-

પરિવર્તનશીલ વિનિમય દરની વિરુદ્ધની દલીલો નીચે મુજબ છે.

➤ અર્થતંત્રમાં અસ્થિરતા અને અનિશ્ચિતતા :-

વિનિમય દર પરિવર્તનશીલ હોવાથી તેમાં સતત પરિવર્તનો આવ્યા કરતાં હોય છે. જેના પરિણામે દેશના વેપાર-ઉદ્યોગોમાં અનિશ્ચિતતાનું તત્વ ઉભેરાય છે. દેશના આયાતકારો અને નિકાસકારો માટે આયાતી વસ્તુઓ અને નિકાસી વસ્તુઓની કિંમતની બાબતમાં અસ્પષ્ટતા સર્જાય છે. જેથી સમગ્ર અર્થકારણમાં અસ્થિરતા સર્જાય છે. આમ, પરિવર્તનશીલ વિનિમય દરના પરિણામે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર જોખમી અને અનિશ્ચિત બને છે.

➤ વેતન-પ્રેરિત કુગાવાનો અવકાશ :-

સ્કેમલના મત મુજબ પરિવર્તનશીલ વિનિમય દરની નીતિના પરિણામે વેતન-પ્રેરિત કુગાવો સર્જવવાની શક્યતા વધુ રહે છે. આ સંદર્ભમાં તેમણે એવી દલીલ રજૂ કરી છે કે જો વિનિમય દર નીચો જાય તો દેશ માટે આયાતો મોંઘી બને છે. અને જો દેશમાં થતાં કુલ ઉત્પાદનમાં આયાતી કાચા માલનો હિસ્સો વધારે હશે તો ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓ મોંઘી થશે. એટલે કે ઉત્પાદનખર્ચ વધી જશે અને વસ્તુની કિંમત વધતાં વેતન વધારાની માંગણીઓ ઉદ્ભવશે જેના પરિણામે વેતન-પ્રેરિત કુગાવાનું સર્જન થશે.

➤ મૂડીની ઉઠાંતરી ને ઉત્તેજન :-

પ્રો. વ્હિટલસે ના જણાવ્યા અનુસાર મુક્ત અને પરિવર્તનશીલ વિનિમય દર મૂડી ની ઉઠાંતરી ને પોષે છે. પરિણામે જે દેશના ચલણના મૂલ્યમાં ઘટાડો થઈ રહ્યો હશે અથવા ઘટાડો થવાની શક્યતા હશે તે દેશના ચલણમાં રોકાયેલી મૂડીને અન્ય મજબૂત ચલણમાં ખસેડી દેવાની વૃત્તિ પ્રબળ બનશે. આમ ન થાય તે માટે વિનિમય દરને અંકુશમાં રાખવો આવશ્યક બને છે.

➤ પરિવર્તનશીલ વિનિમય દર મૂડીરોકાણ માટે અવરોધક :-

પ્રો. હેબરલરના મતે પરિવર્તનશીલ વિનિમય દરની નીતિના પરિણામે લોકોની નાણું તરલ સ્વરૂપમાં રાખવાની વૃત્તિ પ્રોત્સાહિત થાય છે. વિનિમય દર સ્થિર ન રહેવાના પરિણામે લોકો વધુમાં વધુ નાણું રોકડ સ્વરૂપમાં રાખવાનું પસંદ કરે છે. જેથી જ્યારે જ્યારે દેશના ચલણના મૂલ્યમાં ઘટાડો થવાની શક્યતા જણાય ત્યારે લોકો પોતાનાં નાણાંને મજબૂત ચલણમાં ફેરવી શકે. આ ઉપરાંત લોકોની નાણું રોકડ સ્વરૂપમાં રાખવાની વૃત્તિના પરિણામે વ્યાજદર ઊંચા જાય છે. જેની મૂડીરોકાણ અને રોજગારી ઉપર વિપરીત અસર થાય છે. આમ, વિનિમય દરમાં સતત ફેરફારો થતા હોવાથી મૂડીરોકાણ અવરોધાય છે.

➤ રાજકીય પ્રવૃત્તિને વેગ :-

પરિવર્તનશીલ વિનિમય દરની નીતિના પરિણામે વિનિમય દરમાં સતત પરિવર્તનો આવ્યાં કરે છે. જેના પરિણામે અર્થતંત્રમાં અનિશ્ચિતતાનું વાતાવરણ સર્જાય છે. વિનિમય દર અનિશ્ચિત બનતાં સદ્દાકીય પ્રવૃત્તિઓ વેગ પકડે છે. વિનિમય દરમાં ફેરફારો થવાના લીધે સદ્દોડિયાઓ આ બદલાતા વિનિમય દરનો લાભ મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. સદ્દાકીય પ્રવૃત્તિના લીધે તેઓ ચલણને સસ્તામાં ખરીદીને મોંઘા ભાવે વેંચવાના પ્રયાસો કરે છે. જેથી અર્થતંત્રમાં અસ્થિરતા સર્જાય છે.

➤ દેશ માટે વેપારની શરતો પ્રતિકૂળ :-

પરિવર્તનશીલ વિનિમય દરની નીતિના પરિણામે વેપારની શરતો દેશ માટે પ્રતિકૂળ બને છે. વર્તમાન સમયમાં તમામ દેશો વિનિમય અંકુશો અને વેપાર નિયંત્રણોનો ઉપયોગ કરીને વિનિમય દરને ઊંચો રાખવા પ્રયત્નો કરે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ, વેપારની શરતો ને અનુકૂળ બનાવવાનો પણ પ્રયત્ન કરે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તનશીલ વિનિમય દરની નીતિની વેપારની શરતો પર વિપરીત અસર થાય છે.

➤ અલ્પવિકસિત દેશો માટે પ્રતિકૂળ :-

અલ્પવિકસિત દેશોએ ઝડપી આર્થિક વિકાસ સાધવા માટે વિવિધ વ્યૂહરચનાઓ અપનાવવી પડતી હોય છે. જેની માટે તેમણે યંત્રો, મૂડી સાધનો, ટેકનોલોજી, કાચોમાલ વગેરેની મોટા પાયા પર આયાત કરવી પડે છે. આ આયાતોની ચૂકવણી માટે તેમણે પુષ્કળ પ્રમાણમાં વિદેશી હૂંડિયામણની જરૂર પડે છે. અલ્પવિકસિત દેશો સામે વિદેશી હૂંડિયામણની

અછત અને લેણદેણની તુલામાં અસમતુલાની સમસ્યા સતત રહેલી હોવાથી આવા દેશોએ આયાત-નિયંત્રણો અને વિનિમય અંકુશોનો ઉપયોગ કરવો પડતો હોય છે. આથી આવા દેશો માટે પરિવર્તનશીલ વિનિમય દરની નીતિ હિતાવહ કહી શકાતી નથી.

❖ તમારી પ્રગતિ ચકાસો - III

- (1) વિનિમય દર એટલે શું?
- (2) સ્થિર વિનિમય દર એટલે શું?
- (3) સ્થિર વિનિમય દર નીતિના લાભાલાભ જણાવો.
- (4) સ્થિર વિનિમય દરની નીતિના પરિણામે લેણદેણ તુલામાં સમતુલા કઈ રીતે આવે છે?
- (5) સ્થિર વિનિમય દરની નીતિ વિકાસ પામતા દેશો માટે અનુકૂળ નથી. સમજાવો.
- (6) પરિવર્તનશીલ વિનિમય દર એટલે શું?
- (7) પરિવર્તનશીલ વિનિમય દરની નીતિ દ્વારા અર્થતંત્રને ચક્રીય પરિવર્તનો સામે સંરક્ષણ કઈ રીતે આપી શકાય છે? સમજાવો.
- (8) પરિવર્તનશીલ વિનિમય દરની નીતિના પરિણામે વેતન-પ્રેરિત કુગાવો કઈ રીતે અસ્તિત્વમાં આવે છે?
- (9) મૂડીની ઉઠાંતરી એટલે શું?

❖ નીચેનાં વિધાનો ખરાં છે કે ખોટાં તે જણાવો.

- (1) સ્થિર વિનિમય દરની નીતિનાં પરિણામે વિદેશ વેપાર ઝડપી બને છે.
- (2) સ્થિર વિનિમય દરની નીતિનાં પરિણામે વિદેશી હૂંડિયામણની સક્રીય પ્રવૃત્તિઓ વેગ પકડે છે.
- (3) વિનિમય દરમાં સ્થિરતા જાળવવા માટે દેશમાં કાં તો કુગાવાનું સર્જન થાય છે અથવા નાણાં સંકોચનની પરિસ્થિતિ સર્જાય છે.
- (4) પરિવર્તનશીલ વિનિમય દર એટલે અસ્થિર વિનિમય દર
- (5) પરિવર્તનશીલ વિનિમય દરની નીતિ અલ્પવિકસિત દેશો માટે અનુકૂળ નથી.

14.8 સમ-ખરીદશક્તિનો સિદ્ધાંત (Theory of Purchasing Power Parity):

વિદ્યાર્થીમિત્રો, આપણે વિનિમય દર અંગેના મુદ્દા અંગે વિસ્તૃત ચર્ચા કરી. તો ચાલો, હવે આપણે આ વિનિમય દર કઈ રીતે નક્કી થાય છે, તે અંગેની સમજૂતી મેળવીએ. વિનિમય દર નિર્ધારણની સમજૂતી આપતા ત્રણ સિદ્ધાંતો રજૂ કરવામાં આવ્યા છે, જે નીચે મુજબ છે:

- (1) સુવર્ણ ધોરણ હેઠળ વિનિમય દર નિર્ધારણની સમજૂતી આપતો ટંકશાળ સમતા સિદ્ધાંત
- (2) કાગદી ધોરણ હેઠળ વિનિમય દર નિર્ધારણની સમજૂતી આપતો સમ-ખરીદશક્તિનો સિદ્ધાંત

- (3) કોઈ એક ચોક્કસ સમયે વિનિમય દર કઈ રીતે નક્કી થાય છે તેની સમજૂતી આપતો વિદેશી હુંડિયામણની માંગ અને પુરવઠાનો સિદ્ધાંત (લેણદેણ તુલાનો સિદ્ધાંત)

સમ-ખરીદશક્તિના સિદ્ધાંતની સૌપ્રથમ રજૂઆત જહોન વ્હીટલે 1802 માં તેમના પુસ્તક 'Remarks on Currency and Commerce' માં કરી ત્યાર પછી વિલિયમ બ્લેક, ડેવિડ રિકાર્ડો, થોર્નટન વગેરે અર્થશાસ્ત્રીઓએ પણ આ સિદ્ધાંતમાં પોતાનું યોગદાન આપ્યું. સ્વીડનના અર્થશાસ્ત્રી પ્રો. ગુસ્ટાવ કેસલે આ સિદ્ધાંતને આધુનિક સ્વરૂપ આપ્યું. તેમણે 1916 અને 1921 માં આ સિદ્ધાંતનો ખ્યાલ પોતાના પુસ્તક 'Money and Exchange After 1914'માં રજૂ કર્યો.

સમ-ખરીદશક્તિના સિદ્ધાંત મુજબ અપરિવર્તનીય કાગદી ધોરણ હેઠળ બે દેશો વચ્ચેનાં ચલણી નાણાંનો વિનિમય દર બંને દેશોનાં ચલણી નાણાંની આંતરિક ખરીદશક્તિ દ્વારા નિર્ધારિત થાય છે. આ સિદ્ધાંત બે સ્વરૂપે રજૂ કરવામાં આવેલ છે:

નિરપેક્ષ સ્વરૂપ અને

સાપેક્ષ સ્વરૂપ

14.8.1 નિરપેક્ષ સ્વરૂપ (Absolute Version)

સમ-ખરીદશક્તિ સિદ્ધાંતના નિરપેક્ષ સ્વરૂપમાં કોઈ એક ચોક્કસ સમયે બે ચલણ વચ્ચેનો વિનિમય દર કઈ રીતે નક્કી થાય છે તે સમજાવવામાં આવે છે. આ સિદ્ધાંતમાં આંતરિક ભાવસપાટીમાં થતા ફેરફારોને અવગણવામાં આવે છે.

❖ ઉદાહરણ દ્વારા સમજૂતી :

ધારો કે, ભારત અને અમેરિકા બે દેશો છે. કોઈ એક ચોક્કસ વસ્તુના એક એકમની કિંમત ભારતમાં ₹10 અને અમેરિકામાં \$ 1 છે. તો સમ-ખરીદશક્તિના સિદ્ધાંત મુજબ વિનિમય દર 1 ડોલર = 10 રૂપિયા નક્કી થાય, કારણ કે અહીં બંને દેશોના ચલણની આંતરિક ખરીદશક્તિ સમાન થાય છે.

હવે, જો બજારમાં પ્રવર્તતો વિનિમય દર સમ-ખરીદશક્તિ મુજબ નક્કી થયેલ વિનિમય દર કરતાં જુદો હોય તો, ચલણના આંતરિક અને બાહ્ય મૂલ્યમાં તફાવત જોવા મળે છે. પરિણામ સ્વરૂપ એવાં પરિબલો ઉદ્ભવશે કે જેના લીધે ચલણની માંગ અથવા ચલણના પુરવઠામાં જરૂર મુજબના ફેરફારો થઈને ફરી પાછો સમ-ખરીદશક્તિ મુજબનો દર સ્થપાશે. ધારો કે, વિનિમય દર \$ 1 = ₹ 10 છે. અને જો તે બદલાઈ ને \$ 1 = ₹ 12 થાય તો, અમેરિકાના નાગરિકને પોતાના દેશમાંથી ખરીદી કરવાના બદલે ડોલરને રૂપિયામાં ફેરવી ભારતમાંથી વસ્તુની આયાત કરવામાં ફાયદો થશે. પરિણામ સ્વરૂપે રૂપિયાની માંગમાં વધારો થતાં રૂપિયાનું મૂલ્ય વધશે અને પુનઃ સમતુલાનો વિનિમય દર \$ 1 = ₹ 10 પ્રાપ્ત થશે.

તે જ રીતે જો વિનિમય દર \$ 1 = ₹ 8 થાય તો, ભારતના નાગરિકને અમેરિકામાંથી વસ્તુની ખરીદી કરવામાં ફાયદો થશે. આથી ભારતનો નાગરિક રૂપિયાને ડોલરમાં રૂપાંતરિત કરીને અમેરિકામાંથી ખરીદી વધારશે. જેના લીધે ભારતની આયાતોમાં વધારો થશે. એટલું જ નહિ પરંતુ ભારત દ્વારા ડોલરની થતી માંગમાં પણ વધારો થશે. પરિણામ સ્વરૂપે ડોલરનું મૂલ્ય વધી જશે અને ફરી સમતુલાનો વિનિમય દર \$ 1 = ₹ 10 પ્રાપ્ત થશે.

❖ મર્યાદાઓ :

સમ-ખરીદશક્તિના સિદ્ધાંતના નિરપેક્ષ સ્વરૂપની કેટલીક મર્યાદાઓ નીચે મુજબ છે:

➤ વિદેશ વેપાર મુક્ત હોય તેવા સંજોગોમાં જ નવો વિનિમય દર અગાઉના વિનિમય દરની જેમ સમતોલ બને છે.

- અહીં ધારણા કરવામાં આવી છે કે બંને દેશોમાં વસ્તુઓ સમાનગુણી હોય છે. જે અવાસ્તવિક છે.
- માત્ર રાષ્ટ્રીય બજાર ધરાવતી વસ્તુની કિંમતમાં ફેરફાર થતાં આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર પર તેની કોઈ જ અસર થતી નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં સિદ્ધાંતનું નિરપેક્ષ સ્વરૂપ બિનઉપયોગી નીવડે છે.

14.8.2 સાપેક્ષ સ્વરૂપ (Relative Version)

સમ-ખરીદશક્તિ સિદ્ધાંતના નિરપેક્ષ સ્વરૂપમાં બે દેશોના ચલણની ખરીદશક્તિ એક જ વસ્તુના સંદર્ભમાં સમજાવવામાં આવે છે. જ્યારે સાપેક્ષ સ્વરૂપમાં બે દેશોના ચલણની આંતરિક ખરીદશક્તિ અનેક વસ્તુઓ અને સેવાઓના સંદર્ભમાં નક્કી કરવામાં આવે છે. આથી બંને ચલણોની ખરીદશક્તિમાં થતા ફેરફારોને અહીં ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. આથી સમ-ખરીદશક્તિ સિદ્ધાંતનું સાપેક્ષ સ્વરૂપ વધુ વાસ્તવિક અને ઉપયોગી બને છે. સમ-ખરીદશક્તિ સિદ્ધાંતના સાપેક્ષ સ્વરૂપમાં વિવિધ વસ્તુઓના સાપેક્ષ ભાવો અને તેમાં થતાં ફેરફારોને ધ્યાનમાં લઈને ચલણની આંતરિક ખરીદશક્તિ માપવામાં આવે છે. સ્કેમલના મતે ચલણનું સાપેક્ષ મૂલ્ય મહત્વનું છે. સિદ્ધાંતના સાપેક્ષ સ્વરૂપમાં કોઈ એક સમયનો વિનિમય દર સમતોલ છે તેમ ધારી લેવામાં આવે છે અને ત્યારબાદ નવો વિનિમય દર તેનાથી વધુ કે ઓછો છે તેની તુલના કરવામાં આવે છે. સમ-ખરીદશક્તિના સિદ્ધાંતના સાપેક્ષ સ્વરૂપમાં નીચેની કેટલીક બાબતો આવશ્યક માનવામાં આવે છે.

- (1) પાયાના વર્ષનો વિનિમય દર
- (2) આંતરિક ભાવાંક
- (3) વિદેશી ભાવાંક

સિદ્ધાંતના સાપેક્ષ સ્વરૂપને સમજાવવા માટે ભાવાંકનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ઉપરોક્ત માહિતીના આધારે વિનિમય દરની ગણતરી કરવા માટે નીચેના સૂત્રનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

$$\text{નવો વિનિમય દર} = \frac{\text{પાયાના વર્ષનો વિનિમય દર} \times \frac{\text{પાયાના વર્ષની સરખામણીમાં આંતરિક ભાવાંક}}{\text{પાયાના વર્ષની સરખામણીમાં વિદેશી ભાવાંક}}}{1}$$

અથવા

$$R_1 = R_0 \times \frac{P_a}{P_b}$$

જ્યાં, R_1 = નવો વિનિમય દર

R_0 = પાયાના વર્ષનો વિનિમય દર

P_a = પાયાના વર્ષની સરખામણીમાં આંતરિક ભાવાંક

P_b = પાયાના વર્ષની સરખામણીમાં વિદેશી ભાવાંક

ધારો કે, પાયાના વર્ષમાં અમેરિકા અને ભારત વચ્ચેનો વિનિમય દર

\$ 1 = ₹ 10 છે. પાયાના વર્ષની સરખામણીમાં કોઈ એક વર્ષમાં અમેરિકામાં ભાવાંક 500 જેટલો છે અને ભારત માં ભાવાંક 600 જેટલો છે, તો નવો વિનિમય દર નીચે મુજબ નક્કી થશે.

$$\begin{aligned} R_1 &= R_0 \times \frac{Pa}{Pb} \\ &= 10 \times \frac{600}{500} \\ &= 12 \text{ રૂપિયા} \end{aligned}$$

નવો વિનિમય દર \$ 1 = ₹ 12 જેટલો હશે.

આમ, નવા વિનિમય દર પરથી કહી શકાય કે ડોલરના સંદર્ભમાં રૂપિયાનું મૂલ્ય ઘટ્યું છે. કારણ કે ડોલરની આંતરિક ખરીદશક્તિમાં ઘટાડો થયો છે તેના કરતાં રૂપિયાની આંતરિક ખરીદશક્તિમાં વધુ ઘટાડો થયો છે. આમ, જે દેશમાં ભાવો વધુ પ્રમાણમાં વધે છે તે દેશનું ચલણ બાહ્ય મૂલ્ય ગુમાવે છે.

➤ સમ-ખરીદશક્તિ સિદ્ધાંતની મર્યાદાઓ :-

સમ-ખરીદશક્તિના સિદ્ધાંતના સાપેક્ષ સ્વરૂપની કેટલીક મર્યાદાઓ રહેલી છે, જે નીચે મુજબ છે:

➤ વિનિમય દર નિર્ધારણને સમજાવી શકાતું નથી :-

સમ-ખરીદશક્તિના સિદ્ધાંત દ્વારા વિનિમય દરમાં પરિવર્તન કઈ રીતે અને શા માટે આવે છે, તે સમજાવી શકાય છે પરંતુ, વિનિમય દર કઈ રીતે નક્કી થાય છે, તે સમજાવી શકાતું નથી. આમ, આ સિદ્ધાંત દ્વારા વિનિમય દર નિર્ધારણની સ્પષ્ટ સમજૂતી આપી શકાતી નથી.

➤ ચલણની આંતરિક ખરીદશક્તિનું સાચું માપ મેળવી શકાતું નથી :-

સમ-ખરીદશક્તિના સિદ્ધાંતના સાપેક્ષ સ્વરૂપમાં સૂચક આંકનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. સૂચકઆંકની રચનામાં વિવિધ વસ્તુઓના ભાવોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. જુદા જુદા દેશોમાં વિવિધ પ્રકારની વસ્તુઓ વપરાતી હોય છે. એટલું જ નહીં પરંતુ, ત્યાંના લોકોના રીતરિવાજ, ફેશન, ટેવ, રુચિ વગેરેમાં પણ વૈવિધ્યતા જોવા મળે છે. જેથી તેમના વપરાશમાં લેવામાં આવતી વસ્તુઓમાં પણ ભિન્નતા જોવા મળે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં એક શક્યતા એવી પણ છે કે જે વસ્તુનો વપરાશ એક દેશમાં થતો હોય તે જ વસ્તુનો વપરાશ અન્ય દેશમાં ન પણ થતો હોય. આથી બંને દેશોમાં એક જ વસ્તુની કિંમતમાં તફાવત પણ હોઈ શકે છે. આ ઉપરાંત, બંને દેશની આર્થિક નાણાકીય અને રાજકોષીય નીતિમાં પણ તફાવત રહેલો જોવા મળે છે. આમ, આ રીતે બે દેશોના ચલણની એક જ વસ્તુના સંદર્ભમાં ખરીદશક્તિ જુદી જુદી જોવા મળે છે. આથી સૂચકઆંક દ્વારા ચલણની આંતરિક ખરીદશક્તિનું સાચું માપ મેળવવું મુશ્કેલીભર્યું બને છે.

➤ વિનિમય દરમાં થતાં પરિવર્તનોની ભાવસપાટી પર અસર :-

સમ-ખરીદશક્તિના સિદ્ધાંતમાં માનવામાં આવે છે કે ભાવસપાટીમાં થતાં ફેરફારો વિનિમય દર પર અસર કરે છે, પરંતુ વિનિમય દરમાં થતા ફેરફારો ભાવસપાટી પર અસર કરતાં નથી, જે અવાસ્તવિક છે. વાસ્તવમાં કેટલીકવાર એવું પણ બને છે કે વિનિમય દર ભાવસપાટીથી નક્કી થતો નથી, પરંતુ ભાવસપાટીને નક્કી કરતાં પરિબળો પૈકીનું એક હોય છે. જ્યારે ચલણનું મૂલ્ય સમતુલાની સપાટીથી નીચું હોય ત્યારે દેશની નિકાસોમાં વધારો થતાં આવકમાં વધારો થાય છે. પરિણામે દેશમાં ભાવસપાટી ઊંચી જાય છે. જે દર્શાવે છે કે વિનિમય દરમાં થતા ફેરફારો ભાવસપાટીને અસર કરતાં હોય છે.

➤ લેણ-દેણની તુલાની અસર કરતાં પરિબળોની અવગણના :-

સમ-ખરીદશક્તિના સિદ્ધાંતમાં માત્ર વસ્તુઓની જ આયાત-નિકાસ ને મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે, જે વેપારતુલાનો નિર્દેશ કરે છે. પરંતુ, લેણદેણ તુલામાં દૃશ્ય તેમજ અદૃશ્ય વસ્તુઓ અને સેવાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે, જે વિદેશી ચલણની માંગ અને પુરવઠા ને અસર કરી વિનિમય દરને અસર કરે છે, જેની અહીં અવગણના કરવામાં આવી છે. વાસ્તવમાં વિનિમય દર લેણદેણ તુલાને અસર કરતાં તમામ પરિબળોના આધારે નક્કી થાય છે.

➤ માંગને અસર કરતાં અન્ય પરિબળોની ઉપેક્ષા :-

પ્રો. રેગનાર નર્ક્સના મત મુજબ આ સિદ્ધાંતમાં માંગને અસર કરતાં કેટલાંક મહત્વનાં પરિબળોની અવગણના કરવામાં આવી છે. અહીં માત્ર ચલણની ખરીદશક્તિનો જ વિનિમય દર નિર્ધારણ માટે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. વાસ્તવમાં ચલણની ખરીદશક્તિ સિવાયનાં કેટલાંક આર્થિક પરિબળો, વેપાર ચક્રો વગેરે પણ આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારના પ્રમાણ અને મૂલ્યને અસર કરી વિનિમય દરમાં ફેરફાર લાવે છે. આ બાબતોની સમ-ખરીદ શક્તિના સિદ્ધાંતમાં ઉપેક્ષા કરવામાં આવી છે.

➤ ટૂંકાગાળાના વિનિમય દરને સમજાવી શકાતો નથી :-

સમ-ખરીદશક્તિનો સિદ્ધાંત લાંબાગાળે વિનિમયનો દર કઈ રીતે નક્કી થાય છે, તે સમજાવે છે. પરંતુ, ટૂંકાગાળાનો અથવા રોજબરોજનો વિનિમય દર કઈ રીતે નક્કી થાય છે તે સમજાવી શકતો નથી. ટૂંકાગાળાનો વિનિમય દર સામાન્ય રીતે વિદેશી હૂંડિયામણની માંગ અને પુરવઠા દ્વારા નક્કી થાય છે. આમ, સમ-ખરીદશક્તિનો સિદ્ધાંત રોજબરોજના વિનિમય દરમાં થતા ફેરફારો અંગેની આગાહી કરી શકતો નથી.

➤ વિનિમયનો દર સમતોલ છે કે કેમ તે બાબત અંગે શંકા :-

આ સિદ્ધાંત દ્વારા લાંબાગાળે પણ વિનિમયનો સમતોલ દર છે કે કેમ તે બાબત ચોક્કસપણે કહી શકાતી નથી, કારણ કે અહીં નવા વિનિમય દરની ગણતરી કરતી વખતે પાયાના વર્ષના વિનિમય દરનો ઉપયોગ

કરવામાં આવે છે. આથી જો પાયાના વર્ષનો વિનિમય દર સમતોલ હોય તો જ મેળવેલ નવો વિનિમય દર સમતોલ હોઈ શકે અન્યથા નહીં. અહીં પાયાના વર્ષનો વિનિમય દર સમતોલ જ છે, તે ચોક્કસ પણે કહી શકાતું નથી. આથી જ સ્કેમલના જણાવ્યા મુજબ જૂની ગણતરીની બધી જ ખામીઓ અને અનિશ્ચિતતાની અસર આ રીતની ગણતરી પર પડે છે. માટે બે ચલણો વચ્ચેનો સમતોલ વિનિમય દર ગણવા માટે આ સાધન પૂર્ણ નથી.

➤ વેપારની શરતોની અસરોની અવગણના :-

આ સિદ્ધાંતમાં વેપારની શરતોની વિનિમય દર પર થતી અસરોની અવગણના કરવામાં આવી છે, પરંતુ પ્રો. કિન્ડલ બર્જરના મત મુજબ વેપારની શરતો વિનિમય દરને અસર કરતાં મહત્વનાં પરિબળો પૈકીનું એક પરિબળ માનવામાં આવે છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પહેલાંના યુરોપના દેશોના અનુભવોના આધારે તેમણે પુરવાર કર્યું કે વેપારની શરતો પણ વિનિમય દરને અસર કરતી હોય છે.

➤ બે મહત્વની મર્યાદાઓ :-

કેઈન્સના મત મુજબ આ સિદ્ધાંતની બે મહત્વની મર્યાદાઓ એ છે કે આ સિદ્ધાંતમાં પારસ્પરિક માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતાને ધ્યાનમાં લેવામાં આવી નથી અને બીજું દેશમાં થતી મૂડીની અવરજવરની અસરને પણ અહીં અવગણવામાં આવી છે. આ બંને બાબતો વિનિમય દર નિર્ધારણમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

14.9 સમ-ખરીદશક્તિના સિદ્ધાંતનું મહત્વ (Significance of Theory of Purchasing Power Parity):

સમ-ખરીદશક્તિના સિદ્ધાંતની કેટલીક ખામીઓ હોવા છતાં તેનું મહત્વ ઓછું આંકી શકાય નહીં. નીચેનાં કેટલાંક કારણોની દૃષ્ટિએ આ સિદ્ધાંત અર્થશાસ્ત્રમાં આગવું મહત્વ ધરાવે છે.

- તમામ પ્રકારની ચલણવ્યવસ્થામાં આ સિદ્ધાંત ઉપયોગી નીવડે છે.
- ચલણના અવમૂલ્યન અને ઊર્ધ્વમૂલ્યનની અસરો વિનિમય દર અને વિદેશ વેપાર પર કેવી રહેશે તે આ સિદ્ધાંતની મદદથી જાણી શકાય છે.
- અણધારી આફતો પછી ફરીથી જ્યારે નવો વિનિમય દર નક્કી કરવામાં આવે છે ત્યારે આ સિદ્ધાંત માર્ગદર્શક બની રહે છે.
- આ સિદ્ધાંત દ્વારા ચલણનું વાસ્તવિક મૂલ્ય શોધી શકાય છે.
- ❖ તમારી પ્રગતિ ચકાસો - IV
- ખાલી જગ્યા પૂરો :
 - (1) સુવર્ણ ધોરણ હેઠળ વિનિમય દર નિર્ધારણની સમજૂતી _____ સિદ્ધાંત દ્વારા આપવામાં આવે છે.
 - (2) વિદેશી ડૂંડિયામણની માંગ અને પુરવઠાના સિદ્ધાંત

દ્વારા _____ વિનિમય દર કઈ રીતે નક્કી થાય છે તે સમજાવી શકાય છે.

- (3) સમ-ખરીદશક્તિના સિદ્ધાંતની સૌપ્રથમ રજૂઆત _____ એ કરી.
 (4) _____ એ સમ-ખરીદશક્તિના સિદ્ધાંતને આધુનિક સ્વરૂપમાં રજૂ કર્યું.

- નીચે આપેલા પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો :
 - સમ-ખરીદશક્તિના સિદ્ધાંતના કેટલાં સ્વરૂપ રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે? ક્યાં ક્યાં?
 - સમ-ખરીદશક્તિના સિદ્ધાંતના નિરપેક્ષ સ્વરૂપમાં શું સમજાવવામાં આવે છે?
 - સમ-ખરીદશક્તિના સિદ્ધાંતના સાપેક્ષ સ્વરૂપમાં કઈ-કઈ બાબતો ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે?
 - સમ-ખરીદશક્તિના સિદ્ધાંતના સાપેક્ષ સ્વરૂપની સૂત્રાત્મક રજૂઆત કરો.

14.10 સારાંશ :

વિદ્યાર્થીમિત્રો, પ્રસ્તુત એકમમાં આપણે વેપારની શરતો અંગેનો વિસ્તૃત ખ્યાલ મેળવ્યો. એટલું જ નહીં પણ વેપારની શરતોના વિવિધ પ્રકારો તેમની મર્યાદાઓ વગેરે અંગેની સમજણ પણ મેળવી. આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં વેપારની શરતો મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે અને તે ધ્યાનમાં રાખીને જ વિવિધ દેશો વચ્ચે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર શક્ય બને છે. વેપાર કરતાં આ દેશો વચ્ચે વિનિમય દર કઈ રીતે નક્કી થાય છે, તેની સમજૂતી આપણે અહીં મેળવી, વિનિમય દરની જુદી જુદી પદ્ધતિઓના લાભ-લાભ અંગેની અહીં આપણે સમજણ કેળવી અપરિવર્તનીય કાગદી ધોરણ હેઠળ વિનિમય દર નિર્ધારણ અંગેના સમ-ખરીદશક્તિના સિદ્ધાંતમાં આપણે જોયું કે જ્યાં બંને દેશોના ચલણની આંતરિક ખરીદશક્તિ સમાન થાય છે ત્યાં વિનિમય દર નક્કી થાય છે, જો ચલણની ખરીદશક્તિમાં ફેરફાર થાય તો ફરીથી સમતુલાનો વિનિમય દર કઈ રીતે મેળવી શકાય છે, તે અંગેની ચર્ચા પણ અહીં આપણે કરી. સમ-ખરીદશક્તિના સિદ્ધાંતના સાપેક્ષ સ્વરૂપમાં જુદા જુદા પ્રકારની વસ્તુઓના સાપેક્ષ ભાવો અને તેમાં થતાં ફેરફારોને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે અને ચલણની આંતરિક ખરીદશક્તિ માપવામાં આવે છે. આથી સમ-ખરીદશક્તિના સિદ્ધાંતનું સાપેક્ષ સ્વરૂપ વધુ વ્યવહારું અને ઉપયોગી નીવડે છે.

14.11 ચાવીરૂપ શબ્દો :

- (1) વેપારની શરતો :
 આયાતી વસ્તુનો એક એકમ મેળવવા માટે દેશ જેટલા એકમોની નિકાસ કરવી પડે તે બંનેના ગુણોત્તરને વેપારની શરતો કહેવામાં આવે છે.
- (2) મૂલ્ય સાપેક્ષ માંગ :
 જ્યારે વસ્તુની કિંમતમાં થોડોક પણ ફેરફાર થાય અને તેના પરિણામે તે વસ્તુની માંગમાં મોટું પરિવર્તન આવે ત્યારે તેને મૂલ્ય સાપેક્ષ માંગ કહેવામાં આવે છે.
- (3) મૂલ્ય અનપેક્ષ માંગ :

જ્યારે વસ્તુની કિંમતમાં મોટા પ્રમાણમાં ફેરફાર થાય પરંતુ તેના પરિણામ સ્વરૂપ તે વસ્તુની માંગના પ્રમાણમાં ઓછો કે નજીવો ફેરફાર થાય ત્યારે તેને મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગ કહેવામાં આવે છે.

(4) ચલણનું ઊર્ધ્વમૂલ્યન :

વિદેશી ચલણના સંદર્ભમાં દેશના ચલણના મૂલ્યમાં વધારો થાય ત્યારે તેને દેશના ચલણનું ઊર્ધ્વમૂલ્યન કહેવામાં આવે છે. દા.ત. જો વિનિમય દર $1 \$ = 10 ₹$ હોય તે બદલાઈ ને જો $1 \$ = 8 ₹$ થાય તો ડોલરના સંદર્ભમાં રૂપિયાના મૂલ્યમાં વધારો થયો હોવાથી રૂપિયાનું ઊર્ધ્વમૂલ્યન થયું કહેવાય.

(5) ચલણનું અવમૂલ્યન :

વિદેશી ચલણના સંદર્ભમાં જ્યારે દેશના ચલણના મૂલ્યમાં ઘટાડો થાય ત્યારે તેને દેશના ચલણનું અવમૂલ્યન થયું કહેવાય છે. દા.ત. જો વિનિમય દર $1 \$ = 10 ₹$ હોય અને તે બદલાઈ ને જો $1 \$ = 12 ₹$ થાય તો ડોલરના સંદર્ભમાં રૂપિયાના મૂલ્યમાં ઘટાડો થયો હોવાથી રૂપિયાનું અવમૂલ્યન થયું કહેવાય.

(6) વિનિમય દર :

કોઈ એક દેશના ચલણને બીજા દેશના ચલણમાં પરિવર્તિત કરવાના દરને વિનિમય દર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

(7) સ્થિર વિનિમય દર :

વિનિમય દર ને દેશની કેન્દ્રીય બેંક દ્વારા અમુક નિશ્ચિત દરે જાળવી રાખવામાં આવે ત્યારે તેને સ્થિર વિનિમય દર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

(8) અસ્થિર વિનિમય દર :

વિદેશી હૂંડિયામણની માંગ અને પુરવઠા દ્વારા મુક્ત રીતે નક્કી થતા વિનિમય દરને અસ્થિર વિનિમય દર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

(9) લેણદેણ તુલા :

કોઈ એક દેશના વિશ્વના અન્ય દેશો સાથે ચોક્કસ સમયગાળા દરમિયાન થયેલા તમામ પ્રકારના આર્થિક વ્યવહારોની નોંધને લેણદેણ તુલા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

(10) મૂડીની ઉઠાંતરી :

કોઈ એક દેશના ચલણમાં રોકાયેલી મૂડીને અન્ય દેશના મજબૂત ચલણમાં ખસેડી દેવાની પ્રવૃત્તિને મૂડીની ઉઠાંતરી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

⇒ ઉપયોગી પુસ્તકો ની યાદી :

- (1) Lindert.P.H. (1991), International Economics, R.D. Irwin, Homewood
- (2) Kindlberger, C.P. (1973), International Economics, R.D. Irwin, Homewood.

- (3) Ingram. J.C. and Dunn.R.M. (1993) International Economics, John Wiley & Sons, Inc.
- (4) Sodersten, Bo(1991), International Economics, Macmillan Press Ltd., London.
- (5) Kenan, P.B. (1994), The International Economy, Cambridge University Press London.
- (6) International Economics (2008), New Popular Publication, Sarat
- (7) Salvatore, D.L. (1997), International Economics, Prentice-Hall, upper Saddle River, N.J.
- (8) Lakadawala D.D. and Shah R.B., International Economics, University Granth Nirman Board.

⇒ 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબ :

❖ તમારી પ્રગતિ ચકાસો : - I

- (1) વિભાગ 14.2નો પ્રથમ પેરેગ્રાફ જુઓ
- (2) અનુકૂળ
- (3) ફેન્ક ટોસિંગ, International Trade
- (4) 100
- (5) વસ્તુ વિનિમય આધારિત વેપારની શરતોના મુખ્ય ત્રણ પ્રકારો પડે છે.
 - (1) શુદ્ધ વસ્તુ વિનિમય શરતો
 - (2) કુલ વસ્તુ વિનિમય શરતો
 - (3) આવક વિનિમય શરતો
- (6) વિભાગ 14.3.1.1 નો પ્રથમ પેરેગ્રાફ જુઓ
- (7) પ્રો. ટોસિંગે 1927માં કરી.
- (8) વિભાગ 14.3.1.2 જુઓ.
- (9) ખોટું, સાચું સૂત્ર : $Tg = \frac{Qm}{Qx} \times 100$
- (10) વિભાગ 14.3.1.3 જુઓ
- (11) વિભાગ 14.3.1.3 નો બીજો પેરેગ્રાફ જુઓ
- (12) જેકબ વાઈનર
- (13) વિભાગ 14.3.2.2નો પ્રથમ પેરેગ્રાફ જુઓ
- (14) વિભાગ 14.3.3ની મર્યાદાઓ જુઓ
- (15) વિભાગ 14.3.4નું સૂત્ર જુઓ
- (16) વિભાગ 14.4નો પ્રથમ પેરેગ્રાફ જુઓ
- (17) વિભાગ 14.4નો બીજો પેરેગ્રાફ જુઓ

- ❖ ખરા-ખોટાં વિધાનોના જવાબ :
 - (1) ✗ (2) ✓ (3) ✗ (4) ✓ (5) ✓ (6) ✗
- ❖ તમારી પ્રગતિ ચકાસો : - II
 - (1) વેપારની શરતોને અસર કરતાં પરિબળો
 - (1) માંગની મૂલ્ય સાપેક્ષતા
 - (2) પુરવઠાની મૂલ્ય સાપેક્ષતા
 - (3) માંગનું પ્રમાણ
 - (4) ચલણનું ઊર્ધ્વમૂલ્યન કે અવમૂલ્યન
 - (5) વસ્તુનો પ્રકાર
 - (2) અનુકૂળ રહેશે
 - (3) વિભાગ 14.5.2 જુઓ
 - (4) પ્રતિકૂળ
 - (5) વિભાગ 14.5.4 જુઓ
 - (6) અનુકૂળ
- ❖ તમારી પ્રગતિ ચકાસો : - III
 - (1) વિભાગ 14.6 જુઓ
 - (2) વિભાગ 14.7.1 જુઓ
 - (3) સ્થિર વિનિમય દર નીતિના લાભ
 - (1) વિદેશ વેપાર નિશ્ચિત અને ઝડપી બને છે.
 - (2) મૂડીરોકાણ પ્રોત્સાહિત થાય છે.
 - (3) વિદેશી હૂંડિયામણની સરકારીય પ્રવૃત્તિઓ અવરોધાય છે.
 - (4) લેણદેણની તુલામાં સમતુલા જળવાય છે.
 - (5) વિનિમય અંકુશોની આવશ્યકતા જણાતી નથી.
- ❖ સ્થિર વિનિમય દર નીતિના ગેરલાભ :
 - (1) વિનિમય દરમાં સ્થિરતા જાળવવા માટે વધુ કિંમત ચૂકવવી પડે છે.
 - (2) આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ પરિવર્તનશીલ છે.
 - (3) અન્ય પરિબળોની અવગણના
 - (4) વિદેશી હૂંડિયામણના ફાળા બજાર
 - (5) વિકાસ પામતા દેશો માટે પ્રતિકૂળ
 - (6) વિદેશી હૂંડિયામણની અનામતો જાળવવી પડે છે.

- (4) વિભાગ 14.7.1.1.4 જુઓ
 (5) વિભાગ 14.7.1.2.5 જુઓ
 (6) વિભાગ 14.7.2 જુઓ
 (7) વિભાગ 14.7.2.1.6 જુઓ
 (8) વિભાગ 14.7.2.2.2 જુઓ
 (9) વિભાગ 14.7.2.2.3 જુઓ
- ❖ ખરા-ખોટાં વિધાનોના જવાબ
 (1) ✓ (2) ✗ (3) ✓ (4) ✗ (5) ✓
- ❖ તમારી પ્રગતિ ચકાસો : - IV
 ખાલી જગ્યા પૂરો :
 (1) ટંકશાળ સમતા
 (2) કોઈ એક ચોક્કસ સમયે
 (3) જહોન વ્હીટલે
 (4) ગુસ્ટાવ કેસલે
- ❖ સિદ્ધાંતના બે સ્વરૂપ રજૂ કરવામાં આવ્યા છે:
 (1) નિરપેક્ષ સ્વરૂપ અને
 (2) સાપેક્ષ સ્વરૂપ
- ❖ વિભાગ 14.8.1 નો પ્રથમ પેરેગ્રાફ જુઓ
- ❖ સમ-ખરીદશક્તિના સિદ્ધાંતના સાપેક્ષ સ્વરૂપમાં નીચેની બાબતો ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે:
 (1) પાયાના વર્ષનો વિનિમય દર
 (2) આંતરિક ભાવાંક અને
 (3) વિદેશી ભાવાંક
- ❖ નવો વિનિમય દર

$$\text{નવો વિનિમય દર} = \text{પાયાના વર્ષનો વિનિમય દર} \times \frac{\text{પાયાના વર્ષની સરખામણીમાં આંતરિક ભાવાંક}}{\text{પાયાના વર્ષની સરખા વિદેશી ભાવાંક}}$$

અથવા

$$R_1 = R_0 \times \frac{P_a}{P_b}$$

*** **